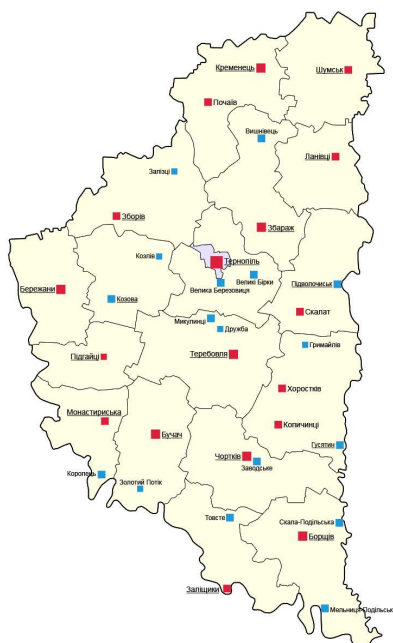

**Національна академія аграрних наук України
Інститут кормів та сільського господарства Поділля
Тернопільська державна сільськогосподарська дослідна станція**

НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

з обґрунтування методичних підходів
щодо ефективної реструктуризації аграрної галузі
в умовах сталого розвитку сільських територій

УДК 338.43:631.15
ББК 65.9 (4Укр) 24
Н 34

Науково-практичні рекомендації з обґрунтування методичних підходів щодо ефективної реструктуризації аграрної галузі в умовах сталого розвитку сільських територій / А.П. Сава, М.Г. Саєнко, О.Р. Олійник, О.М. Довгань, Я.В. Мандибура, І.І. Погребняк, А.П. Сава, І.С. Соловей. – Тернопіль: ТДСГДС ІКСГП НААН, 2015. – 80 с.

Науково-практичні рекомендації розроблені науковими співробітниками Тернопільської державної сільськогосподарської дослідної станції ІКСГП НААН з метою надання допомоги у розв'язанні ряду актуальних теоретико-організаційних, інституційних та практичних питань оцінки ринкових трансформацій та обґрунтування реструктуризації аграрного сектору економіки Тернопільської області.

Для працівників органів державного управління та місцевого самоврядування, керівників і спеціалістів аграрних формувань, науковців, викладачів та студентів.

Рецензенти:

Пархомець Микола Кирилович, доктор економічних наук, професор,
Стельмащук Антон Михайлович, доктор економічних наук, професор.

Відповідальний за випуск:
к.е.н., с.н.с., А.П. Сава

*Робота розглянута і схвалена на засіданні
науково-технічної ради ТДСГДС ІКСГП НААН
(протокол № 10 від 29 жовтня 2015 р.).*

© Тернопільська державна сільськогосподарська
дослідна станція ІКСГП НААН, 2015

© А.П. Сава, М.Г. Сасенко, О.Р. Олійник, О.М. Довгань,
Я.В. Мандибура, І.І. Погребняк, А.П. Сава, І.С. Соловей, 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОБҐРУНТУВАННЯ РИНКОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ	5
1.1. Теоретичні основи вивчення трансформаційних процесів та подальшої реструктуризації аграрного виробництва	5
1.2. Методика визначення рівня конкурентоспроможності аграрної галузі регіону	8
2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ТРАНСФОРМАЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА	17
2.1. Результативність структурних змін в аграрному виробництві Тернопільської області за роки економічних трансформацій	17
2.2. Економічна оцінка трансформаційних змін в аграрній сфері та вплив чинників на їх низьку результативність	29
2.2.1. Оцінка змін структури форм власності в сільському господарстві	29
2.2.2. Оцінка реструктуризації організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві	33
2.2.3. Структурні зміни у виробництві за категоріями виробників та окремими організаційно-виробничими формами господарювання	36
2.3. Оцінка результатів трансформацій в аграрній сфері та її подальшої реструктуризації сільським населенням регіону	41
2.4. Обґрунтування напрямів подальшої реструктуризації аграрного виробництва регіону	47
3. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК НАПРЯМ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ	54
3.1. Теоретичні засади поняття соціальної відповідальності аграрного бізнесу	54
3.2. Міжнародний досвід розвитку соціальної відповідальності та можливість його застосування в Україні	61
3.3. Оцінка стану і перспективи розвитку соціальної відповідальності в аграрному секторі економіки Тернопільщини	66
ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	75

ВСТУП

Економічний розвиток сільських територій залежить, насамперед, від наявного виробничого потенціалу аграрного сектору економіки України, стан якого визначає основні параметри життя населення, зокрема, в сільській місцевості.

Враховуючи наслідки проведення безсистемних аграрних реформ та негативний вплив ринкових ризиків ведення бізнесу, формування вітчизняного АПК, як цілісної структури, у повній мірі не відбулося і, в першу чергу, це стосується його виробничої сфери, тобто галузі сільського господарства. Тому, за висновками експертів, потенціал агропромислового комплексу використовується тільки на третину, а значна частина сільськогосподарської продукції виробляється в особистому селянському господарстві. Загалом сучасний стан АПК України можна охарактеризувати як негативний результат непослідовних реформ на шляху переходу від адміністративно-командної системи господарювання до ринкових відносин.

Значною мірою це вплинуло на формування нової структури господарювання в аграрному секторі економіки України: розвитку сільськогосподарських підприємств ринкового спрямування та потужного трудомісткого, переважно натурального, сектору особистих селянських господарств, створених на базі індивідуального землеволодіння. Найбільшого поширення, таким чином, набули різноманітні форми дрібнотоварного виробництва, що виробляють близько 60% валової продукції сільського господарства. Між ними і великотоварними виробниками розгортається нерівна конкурентна боротьба, що потребує втручання держави та не допускання надмірної концентрації виробництва та дрібнотоварності.

А тому дослідження еволюції, сучасного стану та перспектив розвитку процесів реструктуризації аграрного виробництва регіону в напрямі забезпечення сталого розвитку сільських територій є достатньо актуальним.

Для забезпечення наукового вирішення досліджуваної проблеми авторами проведено глибокий аналіз трансформаційних процесів, організаційно-структурного становлення аграрного виробництва, визначено основні параметри, проблеми, причини і фактори сучасного стану територіально-галузевої системи АПК. Крім цього, вивчено вплив аграрного виробництва на соціальну сферу села, зокрема, в контексті розвитку соціальної відповідальності аграрного бізнесу.

У результаті авторами запропоновано напрями з ефективною реструктуризації аграрної галузі, удосконалення територіально-галузевого розміщення виробництва, стимулювання соціальної відповідальності бізнесу для забезпечення стратегічного розвитку аграрного виробництва і сталого розвитку сільських територій.

1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОБҐРУНТУВАННЯ РИНКОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

1.1. Теоретичні основи вивчення трансформаційних процесів та подальшої реструктуризації аграрного виробництва

Трансформація аграрного сектора в ході ринкових реформ була надскладним завданням. Насамперед тому, що сільське господарство є однією з найбільших галузей країни. До того ж воно виконує особливу роль в суспільстві і на відміну від інших галузей його не можна оцінювати лише за економічною доцільністю і ефективністю. Адже, воно продукує харчові продукти, від нього в значній мірі залежить продовольча безпека країни і рівень життя населення. А засвідчує це те, що частка аграрного виробництва у ВВП Тернопільської області становить 25%, у ньому зайнята третина працездатного населення та залучається понад однієї четвертої усіх інвестицій регіону.

Враховуючи наслідки проведених аграрних реформ та негативний вплив ринкових ризиків ведення бізнесу, формування вітчизняного АПК, як цілісної структури, у повній мірі не відбулося. Це потребує додаткових досліджень трансформаційних процесів у сільському господарстві і на сільських територіях, особливо в регіональному аспекті.

Загалом трансформація економічної системи України, що розпочалася з проголошення її незалежності, зумовила активне формування ринкових відносин та механізмів їх регулювання, зокрема в галузі сільського господарства. При цьому можна виділити наступні характерні особливості функціонування та розвитку національного ринку:

- відсутність розвинутого ринкового середовища і досконалої економічної конкуренції;
- неефективна система державного регулювання цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, що спричинило значний ціновий диспаритет;
- нерозвиненість сучасної ринкової інфраструктури, зокрема функціонуючих товарних, інвестиційних компаній, лізингу тощо;
- слабка конкуренція на фінансово-кредитному ринку, що зумовило безконтрольність дій комерційних банків у підвищенні відсоткових ставок на кредити;
- неефективна податкова політика, яка перешкоджала створенню сприятливих умов для розвитку аграрного підприємництва, зокрема малого та середнього бізнесу;
- недостатньо розвинутий ринок робочої сили, свідченням чого була і є дуже низька заробітна плата, що стимулювало значний відтік кваліфікованих кадрів за межі національного ринку;
- колосальна залежність української економіки від економічного становища країн СНД, зокрема Росії;
- низький рівень інтеграції вітчизняної економіки у світове господарство,

міжнародний поділ праці.

У таких умовах, по суті, відбувалося формування стратегії земельних, майнових, господарських та організаційних перетворень в агропромисловому комплексі, цілями якої стало:

1. Створення умов для розширеного відтворення і використання досягнень науково-технічного прогресу.

2. Насичення національного ринку продовольством, сільськогосподарською сировиною вітчизняного виробництва та розв'язання продовольчої проблеми.

3. Підвищення конкурентоздатності сільськогосподарської продукції вітчизняного виробництва.

4. Розв'язання соціальних проблем села.

5. Ефективна інтеграція сільського господарства до світового продовольчого ринку.

6. Наукове і кадрове забезпечення аграрного виробництва.

7. Охорона навколишнього середовища.

На наш погляд, варто визнати, що трансформаційні процеси в сільському господарстві, як і реформи, що їх визначають, далеко не завершені. І не тільки тому, що помірні еволюційні трансформаційні процеси і відповідні структурні зміни будуть відбуватися постійно. В іншому випадку ніякого розвитку галузі не відбуватиметься, що є не припустимим і не логічним. Але йдеться про більш радикальні зміни, які доведеться проводити у майбутньому, незважаючи на шалений опір і нестачу ресурсів.

Чому такий невтішний висновок? Насамперед тому, що наслідками будь-яких реформ і відповідних трансформаційних змін завжди мав би стати вищий рівень виробництва і добробуту, від того, що був до реформ. Для цього вони власне і проводяться реформи. Цього, на жаль, поки що не сталося, швидше навпаки.

Так, в сільському господарстві Тернопільської області досі не досягнуто дореформених обсягів виробництва валової сільськогосподарської продукції, галузь тваринництва практично розвалена. Утворився величезний розрив між надконцентрованими горизонтальної інтеграції, переважно з монокультурним виробництвом, агрохолдингами і українським феноменом реформ – дрібнотоварними, переважно натуральними, трудомісткими особистими селянськими господарствами, які виробляють в регіоні більше половини валової продукції галузі. В господарствах населення самоексплуатується величезна кількість прихованих безробітних (80-90% від усіх зайнятих в галузі регіону). Крім цього, неконтрольовано використовуються земельні угіддя – більше десяти років триває негативний баланс гумусу в ґрунтах області. А особливо небезпечно – деградує українське село: знищена його соціальна інфраструктура, вкрай погіршені демографічні параметри і стає перед загрозою вимирання.

Слід відзначити, що порушена і залишається суттєво розбалансованою структура АПК регіону загалом. Адже відомо, що в його структурі непомірно високу питому вагу займає власне сільське господарство. Зате пропорційно

недорозвинутими є інші сфери комплексу. Зокрема, надто слабкою залишається сфера переробки. Не краще становище у сфері забезпечення ресурсами, приміром, вітчизняна галузь сільськогосподарського машинобудування зруйнована, а хімічна промисловість для аграрної сфери слабо збалансована із другою сферою АПК – сільським господарством.

Звісно, на такі трансформації ніхто не очікував. А тому можна стверджувати, що на початок аграрних реформ чіткої концепції трансформацій в сільському господарстві не було, неврахуючи, звісно, впровадження приватної власності. В результаті маємо тотальну приватну власність і масу наведених в дослідженні проблем. Тому-то, оцінюючи результати трансформацій, потрібно негайно виробляти і впроваджувати концепцію подальшої реструктуризації аграрної сфери, вдаватися до рішучих трансформаційних змін.

У зв'язку з чим пропонуємо наступні уточнені об'єктивні принципи оптимальної структури сільського господарства і АПК, як системи, яких слід дотримуватися при проведенні подальших трансформацій:

1. *Принцип системності, сумісності складових та їх зосередженості на досягненні завдань реструктуризації.* Він передбачає створення такої ціленаправленої системи управління трансформаційними процесами, в якій усі ланки будуть не тільки сумісними, а й зосередженими на досягненні оптимальної структури.

2. *Принцип науковості і обґрунтованості.* Він виходить з того, що рішення повинні прийматися виключно науково обґрунтованими, побудованими на знанні законів економічного розвитку. В цьому сенсі державі слід відновити роль НААН України та її підрозділів, враховувати її рекомендації. А ще необхідно використати можливості новітніх інформаційних систем, економіко-математичних методів тощо.

3. *Принцип безперервності і надійності.* Він передбачає створення таких організаційно-господарських, правових, адміністративних і економічних умов, які би забезпечували безперервність процесів реструктуризації, стійкість розвитку на основі злагодженої роботи всіх управлінських систем, взаємоузгодженості об'єктів і суб'єктів управління, наявності зворотного зв'язку, оперативності усунення відхилень від заданого курсу.

4. *Принцип плановірності, пропорційності та стратегічного контексту.* Він виходить з того, що діяльність управлінської системи має постійно бути спрямованою по двох напрямках: а) забезпечення поточних завдань прибутковості; б) виконання стратегічних завдань реструктуризації, що визначені на даний поточний період. Дуже важливо розв'язувати всі завдання реструктуризації пропорційно, ув'язувати їх у часі, просторі, з етапами у міру визрівання умов.

5. *Принцип партисипативності.* Він передбачає залучення до концептуальних проектів реструктуризації великої кількості суб'єктів, навіть всенародне обговорення, недопущення кулуарності. Особливе значення має залучення до розробки проектів майбутніх виконавців.

6. *Принцип демократизму*. Він виходить з недопущення суб'єктивізму в управлінні процесами, відсутності волонтаристських рішень.

7. *Принцип несуперечливості оцінок*. Він означає, що на всіх рівнях управління і регулювання процесами реструктуризації результативність та відхилення мають оцінюватися адекватно, ідентично.

8. *Принцип справедливого розподілу між суб'єктами ризиків*.

9. *Принцип досконалого інформаційного забезпечення*.

10. *Принцип оптимальності*. Він означає, що будь-які рішення з трансформаційних змін має бути найбільш оптимальним з точки зору критеріїв реструктуризації.

11. *Принцип гнучкості*. Він передбачає негайну адекватну реакцію суб'єктів реструктуризації на будь-які зміни і виклики середовища.

Виділені нами принципи існують об'єктивно, їх ніхто не може змінити. А це означає лише одне: проводячи трансформаційні зміни, до них слід максимально пристосовуватись. Власне недотримання названих принципів і призвели до низької ефективності трансформаційних процесів.

Існує чимало підходів до визначення етапності трансформаційних процесів в сільському господарстві в рамках аграрних реформ. Абстрагуючись від деталізації, ми виділили б наступні етапи трансформацій:

1. **Перший – 1991-1999 рр.** – безсистемні точкові трансформаційні заходи, що призвели до певних успіхів, насамперед, у приватизаційних процесах, в той же час до небаченого відкату розвитку галузі, неймовірного погіршення параметрів господарювання.

2. **Другий – 2000 – до тепер** – більш системні заходи держави по прискоренню реформ, що призвели до призупинення економічного спаду галузі, певної стабілізації і прискорення темпів розвитку з певних напрямів.

3. **Третій – після розробки стратегії системної реструктуризації**. Означає розробку такої стратегії трансформаційних змін і її реалізацію, яка би забезпечила повне усунення прорахунків у проведенні трансформаційних перетворень у минулому і системний динамічний розвиток аграрної сфери, її реструктуризацію до оптимальних параметрів.

1.2. Методика визначення рівня конкурентоспроможності аграрної галузі регіону

Сільськогосподарська галузь загалом має ряд конкурентних переваг, оскільки виробляє продукти харчування і забезпечує продовольчу безпеку країни та її регіонів, володіє значним експортним потенціалом у структурі національної економіки. Рівень конкурентоспроможності, який вважається за рівнем конкуренції наблженим до досконалої, залежить від багатьох факторів, зокрема: стану галузі і його учасників, державної підтримки, впливу глобалізаційних процесів світової економіки, процесу подальшого реформування тощо, а саму конкуренцію розглядають на різних рівнях розвитку економічної системи.

В економічній літературі існують різні підходи до трактування поняття конкурентоспроможності та впливу на неї багатьох факторів, в економічній літературі існують різні методики для її оцінки. Заглом їх нараховують понад 100, які передбачають обчислення понад 300 показників.

Л.І. Піддубна під оцінкою конкурентоспроможності розуміє процес ідентифікації стану економічної системи за певними критеріями (показниками) та відносить її до певного типу, групи чи статусу в сферах національної або міжнародної економічної взаємодії [1, с. 98-99].

За словами М.Й. Маліка та О.А. Нужиної конкурентоспроможність регіонального ринку виступає як узагальнююча оцінка його конкурентних переваг з питань фінансування ресурсного потенціалу, якості задоволення споживчого попиту та досягнутої завдяки цьому ефективності функціонування господарчої системи [2, с. 38].

Необхідно також розуміти, що саме поняття конкурентоспроможності аграрної галузі є відносним, тому розглядати її рівень можна лише за допомогою оцінки його учасників та порівнянь з лідерами ринку.

У зв'язку із цим, більшість науковців вказує на необхідність визначення як кількісних (виробничі, організаційно-управлінські, фінансові), так і якісних (порівняння базового підприємства з найкращим) показників конкурентоспроможності [3; 4; 5].

Проведений нами детальний аналіз наукової літератури щодо теоретико-методологічних засад оцінки конкурентоспроможності дає підстави для їх класифікації на дві основні групи:

- аналітичні (рейтингова оцінка, розрахунку ринкової частини, норми споживчої вартості, на основі положень теорії ефективної конкуренції);
- графічні.

Такі науковці як О.В. Олійник, В.Й. Шиян, В.В. Олійник доповнюють аналітичну групу методів такими: метод суми місць за групами показників; методи, засновані на аналізі порівняльних переваг; метод бенчмаркінгу; метод, заснований на теорії якості товару; комплексні методи (інтегральний) тощо [6].

В.А. Сідун, Ю.В. Пономарьова до основних методів визначення рівня конкурентоспроможності відносять також метод різниць, метод рангів, метод балів і метод еталону [7].

Слід зауважити, що усі вказані методи оцінки конкурентоспроможності є науковими і мають рекомендаційний характер, а тому не є обов'язковими для застосування. Також відсутні відповідні методики і на державному рівні, тому про адекватну оцінку рівня конкурентоспроможності в аграрній сфері для розробки програм підтримки цієї галузі говорити не приходиться.

Поряд із цим розглянемо ряд методів, за допомогою яких можна визначити рівень конкурентоспроможності на регіональному рівні.

Метод суми місць за групами показників, який пропонують застосовувати О.В. Олійник, В.Й. Шиян, В.В. Олійник, полягає у визначенні експертним шляхом місця кожного підприємства за системою показників, що характеризує стан і розвиток ринку [6, с. 22]. У загальному це матиме такий вигляд:

$$I_{obj} = \sum M_{kj} \Rightarrow \min, \quad (1.1)$$

де M_{kj} – місце j -го сільськогосподарського підприємства за k -им показником. Значення *min* означає, що чим значення I_{obj} менше, тим рівень конкурентоспроможності є вищим.

В.А. Сідун, Ю.В. Пономарьова виділяють *метод різниць*, сутність якого полягає у визначенні переваг і недоліків підприємства за окремими порівнюваними показниками лише з одним підприємством-конкурентом, які характеризують їхню діяльність і виступають недоліком чи перевагою залежно від знаку різниць між показниками [7].

Для визначення рівня конкурентоспроможності аграрної галузі регіону запропонований метод не є доречним, оскільки передбачає порівняння між двома підприємствами, а учасниками регіонального ринку є набагато більша кількість аграрних підприємств.

Більш об'єктивним методом, на нашу думку, є *визначення бальної оцінки або рейтингу* сільськогосподарських підприємств за системою показників, враховуючи значущість кожної групи та сумарне значення балів загалом.

Визначення рівня конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств на підставі рейтингу базується на таких засадах:

- 1) вибір об'єктивних виробничо-фінансових показників підприємств та формування з них системи оцінювання оцінки їх діяльності;
- 2) визначення порівняльної шкали (наприклад, від 1 до 10) та надання ваги окремим групам показників;
- 3) обчислення інтегрального показника – рейтингової оцінки стану діяльності сільськогосподарських підприємств;
- 4) проведення ранжування підприємств за величиною рейтингу та визначення місця кожного із них в межах регіонального ринку.

У загальному формула визначення балу чи рейтингової оцінки має наступний вигляд:

$$B_{obj} = \sum B_{kj} \alpha_k \Rightarrow \max, \quad (1.2)$$

де B_{kj} – величина бальної (рейтингової) оцінки k -ої групи показників j -го сільськогосподарського підприємства; α_k – коефіцієнт значущості показників k -ої групи. Значення *max* означає, що чим значення B_{obj} більше, тим рівень конкурентоспроможності є вищим.

Поряд із цим визначальними процедурами для оцінки конкурентоспроможності є власне процес збору інформації про діяльність сільськогосподарських підприємств та обчислення рівня. Джерелом інформації може бути: облікові та звітні дані підприємств і результати опитування, які мають забезпечувати повноту та об'єктивність оцінки [2].

Ці ж автори виділяють ще один метод оцінки конкурентоспроможності – рейтинговий. Алгоритм розрахунку та послідовність дій при цьому співпадає із

раніше розглянутими методами балів чи рангів. Однак після визначення кожного балу загальна рейтингова оцінка рівня конкурентоспроможності визначається за такою формулою:

$$R_j = \sqrt{(1 - B_{1j})^2 + (1 - B_{2j})^2 + \dots + (1 - B_{kj})^2} . \quad (1.3)$$

Вищезгадані методи дозволяють об'єктивно поєднувати виробничі та фінансові показники діяльності сільськогосподарських підприємств та адекватно оцінювати рівень конкурентоспроможності між його учасниками у динаміці.

Метод оцінювання конкурентоспроможності підприємства на основі *розрахунку ринкової частини* ґрунтується на уявленні, згідно з яким між часткою на ринку і рентабельністю підприємства існує такий сильний кореляційний зв'язок, що його існування, як зазначає Р. Мінітер, доходить до «релігійних переконань» [8].

Згідно з вказаним підходом, ринкова частка підприємства – це питома вага його бізнес-операцій в загальному обсязі операцій на даному ринку. Оцінювання рівня конкурентоспроможності за показником ринкової частки сільськогосподарського підприємства супроводжується виділенням певних стандартних положень та віднесенням підприємства до класу аутсайдерів, середняків, лідерів, або так званих «патієнтів», «сірих мишей», «слонів» та «бегемотів».

Розмір частки підприємства С.М. Шкарпет і С.В. Остряніна пропонують визначати за формулою [9, с. 160]:

$$ЧР_i = \frac{Q_i}{\sum_{i=1}^n Q_i} = \frac{Q_i P_i}{\sum_{i=1}^n Q_i P_i} = \frac{V_i}{\sum_{i=1}^n V_i} \Rightarrow \max , \quad (1.4)$$

де $ЧР_i$ – ринкова частка сільськогосподарського підприємства; Q_i – кількість продукції, реалізованої підприємством; P_i – ціна продукції, реалізованої підприємством; V_i – обсяг реалізації підприємством; n – кількість підприємств на ринку; i – інтеграційний коефіцієнт визначення конкурентного підприємства на ринку.

Враховуючи, що така якісна ознака як ціна (P_i) в агрегатному значенні валового виробництва сільськогосподарської продукції – $Q_i P_i$ – не є сталою на ринку сільськогосподарської продукції і може значною мірою відрізнятися серед підприємств-учасників ринку, алгоритм розрахунку рівня конкурентоспроможності за методом визначення ринкової частки повинен бути наступним:

$$\frac{ЧР^s}{ЧР_i^k} = Z \Rightarrow \begin{cases} <1; \\ = 1; & i = 1, n, \\ >1; \end{cases} \quad (1.5)$$

де $ЧР^6$ – ринкова частка власного підприємства; $ЧР^k_i$ – ринкова частка найбільш пріоритетного підприємства-конкурента; Z – результат співвідношення $ЧР^6$ та $ЧР^k_i$; n – кількість підприємства на ринку.

Результати обчислення рівня конкурентоспроможності за цим методом пропонується групувати наступним чином:

- високий рівень (частина ринку конкретного підприємства перевищує частку ринку пріоритетного підприємства);
- середній рівень (частина ринку конкретного підприємства дорівнює частку ринку пріоритетного підприємства);
- низький рівень (частина ринку конкретного підприємства значно нижча за частку ринку пріоритетного підприємства) [10, с. 450].

Затосування цього методу для визначення рівня конкурентоспроможності має ряд недоліків та переваг.

До недоліків слід, на нашу думку, віднести наступне:

- сільськогосподарські підприємства мають різні обсяги, структуру виробництва та канали реалізації продукції, що ставить їх в різні конкурентні умови;

- здійснення виробництва продукції на землі, що є обмеженим ресурсом, ускладнює можливості для сільськогосподарських підприємств розширювати його екстенсивним способом і відповідно збільшувати свою частку на ринку, як це можуть робити підприємства промисловості.

До переваг оцінки конкурентоспроможності за цим методом належить те, що сільськогосподарські підприємства працюють з унікальним, хоча й обмеженим за обсягом, виробничим ресурсом – землею – який дозволяє отримувати ренту від її використання.

Загалом цей метод можна вважати не основним і не ключовим в оцінці конкурентоспроможності аграрної галузі регіону.

Метод оцінки конкурентоспроможності на основі *норми споживчої вартості* ґрунтується на визначенні обсягу потреб потенційних споживачів та їх співставленні з реальними властивостями певного товару – у нашому випадку сільськогосподарської продукції. Інакше кажучи, «формула споживчої вартості – це співвідношення між сумою властивостей товару та сферою потреб у цих властивостях товару». Оцінювання конкурентоспроможності за цим методом передбачає детальну сегментацію ринків за певними ознаками та розрахунок узагальнюючого показника конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства.

Цей метод, за твердженням науковців О.В. Олійника, В.Й. Шияна, В.В. Олійник, базується на теорії якості товару, а рівень конкурентоспроможності визначається шляхом зіставлення групових показників якості [6, с. 27]:

$$K = \frac{I_o}{I_A}, \quad (1.6)$$

де I_O – інтегральний показник оцінюваної продукції; I_A – інтегральний показник продукції-аналога.

Як і в межах рейтингової (бальної) оцінки, даний метод визначення конкурентоспроможності підприємств на основі споживчої вартості ґрунтується виключно на експертному підході, що суттєво знижує об'єктивність узагальнюючого висновку щодо конкурентних переваг.

Слід також наголосити, що у даному випадку йдеться про конкурентоспроможність продукції, а не підприємства, тому ці поняття необхідно розмежовувати і розраховувати паралельно.

Серед існуючих методів в економічній науці вирізняються ті, що започатковані відомими вченими-економістами.

До них можна віднести І. Ансоффа, який запропонував визначати рівень конкурентоспроможності за допомогою *показника конкурентного статусу фірми* (КСФ). Він визначається рентабельністю капітальних вкладень, які відкориговані на ступінь оптимальності стратегії підприємств та ступінь відповідності їх потенціалу оптимальній стратегії [11, с. 245]:

$$КСФ = \frac{I_F - I_K}{I_O - I_K} \times \frac{S_F}{S_O} \times \frac{C_F}{C_O}, \quad (1.7)$$

де I_F – рівень стратегічних капітальних вкладень підприємства; I_K – критична точка обсягу капітальних вкладень, яка показує їх мінімально необхідний для отримання прибутку рівень; I_O – точка оптимального обсягу капітальних вкладень, після досягнення якої збільшення обсягу капітальних вкладень призводять до зниження доходу; S_F та S_O – відповідна діюча та оптимальна стратегія підприємства; C_F та C_O – відповідна реальні та оптимальні можливості підприємства.

Значення показника КСФ свідчить про слабку (від 0 до 0,4), середню (від 0,5 до 0,7) та стійку (від 0,8 до 1,0) позицію підприємства на ринку. Якщо один із співмножників дорівнює 0, то підприємство не отримує прибутків.

Ще одним відомим методом оцінки конкурентоспроможності, який отримав визнання у світі, є *SWOT-аналіз*. Він базується на всебічному і глибокому вивченні сильних (внутрішні можливості і ресурси) і слабких (види діяльності і продукція, або ресурси) сторін, а також можливостей (альтернативні варіанти використання ресурсів) та загроз (перешкоди). Комплексність цього методу забезпечується за умови, якщо після такого аналізу виділити кількість та значущість кожного фактору, визначити їх групи за ознакою позитивності чи негативності [2, с. 47].

Метод оцінки конкурентоспроможності на основі положень *теорії ефективної конкуренції* базується на ресурсній парадигмі конкурентного успіху і передбачає оцінку ефективності використання матеріальних, фінансових, інтелектуальних та управлінських ресурсів підприємства, які поділяються на певні групи з відповідними показниками та коефіцієнтами вагомості. Цей метод більш широко охоплює ресурсні джерела формування

конкурентоспроможності, проте, як і попередні методи, він ґрунтується виключно на суб'єктивній (бальній) оцінці ресурсних джерел, що також знижує об'єктивність оцінювання.

Згідно теорії ефективної конкуренції, конкурентним підприємством є те, в якій найкраще організована робота всіх підрозділів, а значить і найкраще використовуються ресурси чи фактори виробництва. У зв'язку з тим, що їх є велика кількість та ступінь впливу їхній також різний, усі показники систематизують у чотири групи:

- I група (економічність виробничих витрат, раціональність експлуатації основних фондів, досконалість технології, організація праці);
- II група (незалежність підприємства від зовнішніх джерел фінансування, здатність підприємства оплачувати борги, можливість стабільного розвитку);
- III група (ефективність збуту та маркетингової діяльності);
- IV група (показники конкурентоспроможності продукції та ціна) [2, с. 49].

Даний алгоритм розрахунків проводиться у три етапи:

1. Визначаються індивідуальні показники кожного підприємства, які переводяться у відносні показники шляхом їх порівняння із середніми по галузі, або найкращим підприємством, або із минулими періодами. При цьому застосовується 15-бальна шкала, в якій передбачено три оцінки: 5 – нижче базового показника, 10 – на рівні базового показника, 15 – вище базового показника.

2. Визначаються критерії конкурентоспроможності та їхні ваги.

3. Розраховується загальний коефіцієнт (рівень) конкурентоспроможності підприємств на певному сегменті ринку.

Погоджуємося із думкою М.Й. Маліка та О.А. Нужної, що вказаний метод має ряд переваг із попередніми, оскільки він виключає можливість дублювання показників, визначає реальний стан виробництва на ринку [2, с. 49].

Ще одним із сучасних методів визначення конкурентоспроможності підприємства є *метод бенчмаркінгу*, ціль якого полягає у встановленні успішності підприємства. Оцінка рівня конкурентоспроможності за цим методом загалом передбачає вивчення таких критеріїв: частка підприємства на ринку; якість продукції; ціна продукції; технологія виробництва; собівартість продукції; рентабельність продукції; рівень продуктивності праці; обсяг і канали реалізації; співвідношення цін; репутація підприємства.

Враховуючи специфіку роботи сільськогосподарських підприємств, функціонування ринку аграрної продукції, деякі науковці шляхом емпіричних досліджень запропонували чіткий алгоритм обчислення рівня конкурентоспроможності за цим методом.

Зокрема, М.Й. Малік та О.А. Нужна відібрали для розрахунків такі параметри, присвоєвши кожному коефіцієнт значущості:

1. Частка підприємства на ринку – 0,1.
2. Фондовіддача – 0,15.
3. Рентабельність реалізації продукції – 0,2.

4. Рівень продуктивності праці – 0,2.
5. Частка собівартості продукції – 0,2.
6. Ціновий сегмент – 0,15 [2, с. 69].

Загалом формула визначення рівня конкурентоспроможності за бенчмаркінгом базується на середній арифметичній і має наступний вигляд:

$$КП = 0,1ЧР + 0,15\Phi + 0,2P_{реал} + 0,2ПП + 0,2Ч_{св} + 0,15ЦС, \quad (1.8)$$

де $КП$ – конкурентоспроможність підприємства; $ЧР$ – ринкова частка підприємства; Φ – рівень використання основних виробничих фондів (фондовіддача); $P_{реал}$ – рентабельність реалізації продукції; $ПП$ – рівень продуктивності праці; $Ч_{св}$ – частка собівартості продукції у виручці від реалізації; $ЦС$ – ціновий сегмент, в якому працює підприємство.

Останній параметр із цієї формули розраховують таким чином:

$$ЦС = \frac{\sum_{i=1}^m Д(В)РП_i \times \frac{Ч_i^e}{Ч_i^k}}{\sum_{i=1}^m Д(В)РП_i}, \quad (1.9)$$

де $Д(В)РП_i$ – дохід (виручка) від реалізації i -го виду продукції; $Ч_i^k$ ($Ч_i^e$) – частка підприємства на ринку i -го виду продукції; m – кількість видів продукції, яку виробляє підприємство.

На думку О.В. Олійника, В.Й. Шияна та В.В. Олійник, до недоліків цього методу слід віднести: відсутність показників розвитку конкуренції у динаміці; значний обсяг розрахунків; відсутність у статистичній звітності даних для розрахунку показників фондовіддачі і продуктивності праці за окремими сегментами ринку, що не гарантує достовірність розрахунків [6, с. 31].

Аналіз наведених методів оцінки конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємства вказує на наявність розбіжностей не тільки методологічного характеру, а й підходу до формування переліку показників. Для прикладу, у ряді методів для оцінки конкурентоспроможності пропонується використання одного показника (метод ринкової частки), в інших – двох або більше показників. Однак більшість з них заснована на порівнянні досліджуваного підприємства з відповідною базою (лідером).

На нашу думку, оцінювати конкурентоспроможність аграрної галузі, обмежуючись аналізом конкретного підприємства є недоцільним, оскільки її рівень може бути визначений тільки зіставленням декількох аналогічних об'єктів, а це означає його визначення в умовах конкретного ринку або сектора (сегмента) ринку.

Для сільськогосподарських підприємств, що є учасниками регіонального аграрного ринку, пропонуємо проводити оцінку рівня конкурентоспроможності за наступними методами, які включають ряд системних показників:

1. За часткою ринку:

- обсяг реалізовано продукції, ц;
- дохід (виручка) від реалізації продукції, тис. грн.;
- ціна реалізації зерна, грн. за 1 ц.

2. За бенчмаркінгом:

- ринкова частка підприємства;
- фондвіддача;
- рентабельність реалізації продукції;
- продуктивність праці;
- частка підприємства у виручці від реалізації продукції;
- ціновий сегмент на ринку.

3. За теорією ефективної конкуренції:

- ефективність виробництва сільськогосподарської продукції (співвідношення виробничої собівартості до виручки від реалізації; співвідношення адміністративних витрат і собівартості; співвідношення витрат на збут і собівартості; фондвіддача; рентабельність виробництва зерна; рентабельність активів);

- фінансовий стан підприємства (коефіцієнти: загальної ліквідності; миттєвої ліквідності; фінансової стійкості; незалежності; маневреності власних коштів; автономії; фінансового лівериджу);

- ділова активність підприємства (продуктивність праці; коефіцієнти: оборотності кредиторської заборгованості, оборотності активів, оборотності оборотних активів, оборотності власного капіталу, ділової активності; індекс росту ділової активності).

Додатково проношуємо розглядати рівень конкурентоспроможності на трьох рівнях:

1. Оцінка конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств.

2. Оцінка конкурентоспроможності окремих видів продукції на ринку сільськогосподарської продукції регіону.

3. Оцінка конкурентоспроможності аграрної галузі регіону в межах загальнодержавного.

Таким чином, розглянуті та запропоновані методи оцінки конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств на регіональному рівні забезпечать різнобічність та комплексність характеристику їх діяльності в залежності від обраної мети дослідження.

2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ТРАНСФОРМАЦІЙ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

2.1. Результативність структурних змін в аграрному виробництві Тернопільської області за роки економічних трансформацій

Результати проведених аграрних реформ, виникнення ринкових ризиків ведення бізнесу вплинуло на формування нової структури господарювання в аграрному секторі економіки України та регіону зокрема: розвитку сільськогосподарських підприємств ринкового спрямування та потужного трудомісткого, переважно натурального, сектору особистих селянських господарств, створених на базі індивідуального землеволодіння. Для формування напрямів подальшої реструктуризації аграрного виробництва регіону в контексті забезпечення сталого розвитку сільських територій необхідно провести глибоку оцінку їх трансформаційних змін.

Результативність структурних трансформацій в аграрному секторі економіки регіону за роки аграрних реформ ми оцінювали за наступною системою індикаторів:

1. Динаміка обсягів і економічної ефективності аграрного виробництва.
2. Динаміка рівнів продуктивності праці у сільському господарстві.
3. Динаміка показників, що демонструють продовольчу безпеку.
4. Динаміка конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції.
5. Динаміка індикаторів, що характеризують комплексний розвиток сільських територій.
6. Динаміка індикаторів, що характеризують рівень життя сільського населення.

Розглянемо коротко кожен із названих груп індикаторів результативності трансформаційних змін в Тернопільській області.

1. *Динаміка обсягів виробництва і економічної ефективності сільськогосподарського виробництва* Тернопільської області характеризується наступним чином.

Виходячи з аналізу даної достатньо важливої групи параметрів, можна стверджувати, що результативність структурних трансформацій в сільському господарстві регіону назвати високою немає підстав. Будь-яка реформа, зі своїми структурними змінами, передбачає збільшення виробництва продукції у порівнянні з дореформеним періодом. В області такого зростання не відбулося. Більше того, ще й досі сільське господарство регіону недобирає до рівня дореформеного періоду 4,0 відсотки валової продукції (табл. 2.1).

Найбільший спад, зокрема, спостерігається в сільськогосподарських підприємствах і особливо в галузі тваринництва. Останнє за роки економічних трансформацій по суті зруйноване, в першу чергу, у підприємницьких структурах. Ставка реформаторів на виключні мотиваційні можливості приватної власності без врахування інших важливих чинників таких, як: оптимальна концентрація виробництва, передові технології тощо – не

спрацювала. Не допомогло навіть значне укрупнення бізнесу акціонерного типу.

Таблиця 2.1

**Динаміка обсягів сільськогосподарського виробництва
Тернопільської області за роки аграрних реформ**

(у постійних цінах 2010р.; млн.грн.)

Показники	Роки			2014 р. в % до:	
	1990	2000	2014	1990	2000
Валова продукція с/г усіх категорій виробників, всього	9531,4	5273,1	9169,4	96,2	173,9
в т.ч. рослинництва	5107,9	3258,0	6847,4	134,1	210,2
тваринництва	4423,5	2015,1	2322,0	52,5	115,2
Валова продукція с/г підприємств, всього	6040,7	1416,6	4814,6	79,7	339,9
в т.ч. рослинництва	3942,4	1184,6	4192,6	106,3	353,9
тваринництва	2098,3	232,0	622,0	29,6	268,1
Валова продукція с/г особистих селянських господарств, всього	3490,7	3856,5	4354,8	124,8	113,2
в т.ч. рослинництва	1165,5	2073,4	2654,8	227,8	128,0
тваринництва	2325,2	1783,1	1700,0	73,1	95,3

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [12; 13].

На невисоку результативність структурних трансформацій у сільському господарстві регіону вказують і основні показники економічної ефективності виробництва (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Динаміка показників економічної ефективності виробництва
у сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області
за роки аграрних реформ**

Показники	Роки			2014 рік до	
	1990	2000	2014	1990	2000
Прибуток, збиток (-) від реалізації с/г продукції, млн.грн.	...	-13,6	1026,1	-	+1012,5
в т.ч. рослинництва	...	37,4	953,5	-	+916,1
тваринництва	...	-51,0	72,6	-	21,6
Рентабельність, збитковість (-) виробництва с/г продукції, %	25,5	-4,7	21,1	-4,4 в.п.	25,8 в.п.
в т.ч. рослинництва	48,9	22,8	23,4	-25,5 в.п.	+0,6 в.п.
тваринництва	15,3	-41,3	9,3	-6,0 в.п.	50,6 в.п.

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [12; 13; 14; 15].

Так, рентабельність аграрного виробництва у сільськогосподарських підприємствах за роки економічних трансформацій знизилася на 4,4 відсоткових пункти з 25,5 % у 1990 році до 21,1 – у 2014 році. Парадоксально, але особливо високий спад окупності затрат спостерігаємо в рослинництві –

галузі, яка забезпечила вищі темпи приросту виробництва. Щось не гаразд там із витрачанням ресурсів. Доводиться говорити про низьку ефективність інтенсифікації даної галузі.

З іншого боку, як свідчать дані за останні 14 років, становище із економічною ефективністю дещо покращується, хоча і не такими темпами, як з обсягами виробництва. Сільськогосподарське виробництво загалом стало прибутковим, маса чистих прибутків суттєво виросла – на 1012,5 млн. грн. Разом з тим, в результаті непомірного зростання собівартості основних видів продукції рослинництва, рентабельність цієї галузі знижувалася навіть в останні роки, особливо на виробництві зернових культур.

Таким чином, динаміка індикаторів обсягів і економічної ефективності сільськогосподарського виробництва в регіоні не дає підстав стверджувати про високу результативність структурних трансформацій в галузі.

2. Ще одним важливим індикатором результативності трансформацій в сільському господарстві є *показники продуктивності праці*. Оскільки, як відомо, лише та суспільно-економічна формація здатна на виживання і перемогу над іншими, яка забезпечить вищий рівень продуктивності праці.

За роки аграрних реформ в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області із продуктивністю праці, на перший погляд, відбулися, нібито, неймовірно позитивні зміни (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Зміни продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області¹

(у постійних цінах 2010р.; грн.)

Показники	1990	2005	2012	2013	2014	2014 р. до, разів	
						1990	2005
Сільськогосподарське виробництво – всього	42737	60139	233687	237069	278858	6,5	4,6
у тому числі							
продукція рослинництва	46133	67075	249649	247001	301963	6,5	4,5
продукція тваринництва	37544	34633	154957	190027	184264	4,9	5,3
Рівні продуктивності праці в тваринництві до рівнів у рослинництві, %	81,4	51,6	62,1	76,9	61,0	x	x

¹ Розрахована як частка від ділення обсягу валової продукції в постійних цінах 2010 р. на середньооблікову кількість працівників, зайнятих у сільгоспвиробництві у сільгосппідприємствах.

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [12; 13].

Порівняно із 1990 роком, продуктивність у за офіційними даними зросла у 6,5 рази. Особливо вона виросла в останні роки, приміром, після 2005 року – у 4,6 рази. Чим пояснити таке бурхливе зростання продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області? При поглибленому аналізі, можна зробити висновок, що із продуктивністю праці в сільськогосподарському виробництві не все так добре, як здається на перший погляд.

З цією метою ми вивчили залежність продуктивності від її чинників. Результати показали наступне: нарощування продуктивності праці в регіоні забезпечувалося не переважаючими темпами зростання виробництва валової продукції, а значно переважаючими темпами скорочення чисельності працюючих (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Вплив чинників на зміну рівня продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області

Валова продукція, млн.грн.		Чисельність зайнятих, чол.		Продуктивність праці, тис. грн.			Відхилення, +/-				
2005	2014	2005	2014	2005	2014	умовна	Всього	в тому числі за рахунок змін:			
								виробництва продукції		чисельності зайнятих	
								тис.грн.	%	тис.грн.	%
1535,9	4814,6	25556	17263	60,1	278,9	188,4	+218,8	+90,5	41,1	+128,3	58,6

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [14].

Тобто скорочення кількості працюючих відбувалося значно швидше ніж відбулося її заміщення уречевленою працею, в першу чергу основними засобами, в такій мірі, яка мала б забезпечити нарощування виробництва валової продукції. І справді, дуже помітне зростання продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах в 2014 році порівняно з 2005 роком (в 4,64 рази) сталося значною мірою за рахунок скорочення кількості працюючих (58,6%).

Звісно, що зростання продуктивності праці у такий спосіб, не можна назвати позитивним результатом структурних трансформацій ні з точки зору економічної ефективності виробництва, ні, тим більше, з соціальної точки зору.

Таким чином, в сільськогосподарських підприємствах, де в остання роки зафіксовано небачені темпи зростання продуктивності праці, не без впливу агрохолдингів, зовсім не все так добре, як можна побачити з показників. З іншого боку, зовсім некоректно відображати лише успіхи лише однієї категорії виробників, коли друга перебуває у важкому, критичному стані. Різкого покращення стану справ з продуктивністю праці реструктуризація не забезпечила.

3. Результативність економічних трансформацій в сільському господарстві характеризується у значній мірі також змінами показників, що демонструють *зміцнення продовольчої безпеки країни і регіону*.

Зміст поняття продовольчої безпеки як для національного, так і для регіонального рівнів повинен розкриватися системою критеріїв і показників в розрізі кожного критерію. Розгляд такої системи критеріїв та індикаторів в динаміці за період економічних трансформацій в певній мірі характеризує їх результативність (разом з іншими системами оцінки результативності структурних змін).

З нашої точки зору, запорукою усесторонньої оцінки регіональної системи продовольчої безпеки, як одного з показників результативної реструктуризації, є наявність процедур комплексної діагностики її стану, що дає змогу врахувати взаємозв'язок різних чинників.

Для регіонального рівня вимога дотримання продовольчої незалежності може виявитися з різних причин нездійсненою. Але в умовах однієї держави для регіонального рівня, на відміну від національного, це й не так важливо, хоча й необхідно. По-перше тому, що названі процеси в рамках держави балансуються. А, по-друге, загрози продовольчій безпеці регіонів з боку інших регіонів не на стільки важливі, як для національної безпеки загрози інших держав. Натомість, для прикладу, показники калорійності добового раціону харчування населення, доступність продовольства для регіонального рівня дуже важливі. Тобто, слід шукати адекватні показники продовольчої безпеки, власне, регіонів.

На нашу думку найбільш загальними критеріями продовольчої безпеки регіону можуть бути наступні:

I. Достатність споживання населення регіону. Йдеться про дотримання фізіологічних норм споживання.

II. Доступність продовольства для населення регіону. Йдеться про доходи населення і рівень їх витрачання на продукти харчування.

III. Здатність виробничого потенціалу АПК регіону забезпечити достатність споживання і покриття експортом імпорту (продовольча незалежність регіону).

IV. Санітарно-гігієнічна якість продовольства для забезпечення безпеки харчування населення регіону.

В розрізі кожного з названих критеріїв можна виділити цілу систему показників. Зупинимося на найголовніших з них з точки зору результативності структурних змін в сільському господарстві в ході економічних трансформацій.

Отже, достатність споживання населення регіону адекватно характеризують наступні індикатори. Йдеться про споживання основних продовольчих продуктів на одну особу (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Споживання продуктів харчування в домогосподарствах Тернопільської області

(в середньому на одну особу в місяць, кг)

Показники	1989	2000	2014	Норма споживання		2014 р. до, %		
				мінімальна	раціональна	раціональної норми	1989	2000
М'ясо і м'ясопродукти	4,6	2,9	4,0	4,3	6,7	59,7	87,0	138,0
Молоко і молочні продукти	28,0	23,0	19,7	28,4	31,7	62,1	70,4	85,7
Яйця, шт.	20,9	14	24,5	19,2	24,2	101,2	117,2	175,0

Продовження табл. 2.5

Риба і рибопродукти	1,1	0,7	0,6	1,0	1,7	35,3	54,5	85,7
Цукор	4,2	2,8	2,6	2,7	3,2	81,3	61,9	92,9
Олія та інші рослинні жири	0,8	1,8	1,1	0,7	1,1	100,0	137,5	61,1
Картопля	17,9	12,1	13,4	8,0	10,3	130,1	74,9	110,7
Овочі та баштанні	6,9	7,1	13,9	8,7	13,4	103,7	201,4	195,8
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	2,8	2,0	3,5	5,7	7,5	46,7	125,0	175,0
Хліб і хлібні продукти	10,5	10,5	8,6	7,8	8,4	102,4	81,9	81,9

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [14].

Проаналізувавши дані таблиці, варто зазначити, що трансформаційні перетворення не сприяли суттєвому покращенню якісного рівня харчування населення регіону. За виключенням яєць, олії, картоплі і хліба, населення навіть зараз споживає продуктів харчування на 19-65 відсотків менше від передбачених раціональних норм, особливо таких, як риби і морепродуктів – на 35,3%, фруктів, ягід, винограду – на 46,7% та м'яса і м'ясопродуктів – на 59,7%.

Недостатність харчування населення в регіоні пояснити нездатністю виробничого потенціалу забезпечити нормативний рівень не можна. Головна причина – в доступності продуктів харчування.

Тому ще одним критерієм продовольчої безпеки, особливо значимим для регіону, є *доступність продовольства для населення*. Йдеться про доходи населення і рівень їх витрачання на продукти харчування.

Головною статтею доходів найманих працівників, звісно, є заробітна плата. Вона і визначає доступність продовольства і повноцінного харчування. На жаль, названа стаття засвідчує низьку доступність продовольства для значної категорії жителів регіону, що пояснюється наступним.

По-перше, середня заробітна плата найманих працівників на Тернопільщині впродовж багатьох років залишається однією з найнижчих в Україні. До середнього українського рівня в 2000 році вона складала лише 72,6 відсотки, а у 2014 р. ще менше – 72,1%.

По-друге, у сільському господарстві працюють за наймом не більше 10-11 відсотків усіх зайнятих. Для самозайнятих, а це переважно відбувається в особистих селянських господарствах, основною статтею доходів є обсяг виручки від продажу сільськогосподарської продукції.

По-третє, в порівнянні з дореформеним періодом питома вага у грошових доходах оплати праці, і навіть поступлень від продажу аграрної продукції не тільки не виросла, а навіть знизилася. Не випадково у грошових витратах питома вага витрат на придбання товарів і послуг, у порівнянні з дореформеним періодом, теж скоротилася, а в останні роки, хоч і зросла, але незначно: на 7,5% за 13 останніх років. На зниження грошових доходів вказує і чітка тенденція до скорочення заощаджень населення (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

**Динаміка питомої ваги деяких статей доходів і витрат домогосподарств
Тернопільської області за роки економічних трансформацій**

(у відсотках)

Показники	Роки			2014 р. до, +- в.п.	
	1990	2000	2014	1990	2000
Питома вага у грошових доходах:					
а) оплата праці	63,2	45,2	40,1	-23,1	-5,1
б) доходи від продажу с/г продукції	14,3	10,8	2,2	-12,1	-8,6
Питома вага у грошових витратах:					
а) купівля товарів і послуг	88,8	83,7	91,2	+2,4	+7,5
Заощадження до грошових доходів	12,6	3,2	1,0	-11,6	-2,2

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [16; 17].

Отже, приведені аргументи і факти не можуть слугувати для позитивних зрушень в доступності продовольства для значної частини населення регіону за роки реформ навіть при тому, що частка населення із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами, нижчими прожиткового мінімуму, в останні роки скорочується.

Особливо яскраво рівень доступності продовольства для населення регіону демонструє залежність обсягів споживання окремих продуктів харчування від розміру середньодушових еквівалентних загальних доходів (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

**Споживання продуктів харчування в домогосподарствах
Тернопільської області залежно від розміру середньодушових
еквівалентних загальних доходів**

(у середньому за місяць у розрахунку на одну особу, кг)

Показники	Усі домогосподарства		У домогосподарствах із середньодушовими еквівалентними загальними доходами в місяць			
			понад 3720,0 грн.		нижче прожиткового мінімуму	
	2012	2013	2012	2013	2012	2013
Хліб і хлібні продукти	8,9	8,3	8,2	7,6	7,5	6,5
М'ясо і м'ясопродукти	3,6	3,9	5,8	4,8	2,2	3,2
Риба і рибопродукти	1,2	1,3	1,7	2,2	0,8	0,9
Молоко та сир	17,9	21,8	26,9	29,6	13,0	14,8
Яйця, штук	19	19,0	26	18	18	18
Олія та інші рослинні жири	2,1	1,9	2,7	1,6	1,8	1,6
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград, кавуни, дині	4,5	3,5	4,6	7,2	3,1	2,9
Овочі, картопля, гриби	16,8	18,5	12,7		14,1	
Цукор, мед	2,5	2,4	2,9	3,1	2,1	2,2

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [16; 17].

Ще однією групою показників, що характеризують продовольчу безпеку є індикатори продовольчої незалежності регіону, зокрема *коефіцієнти покриття експортом імпорту*.

Проведений аналіз засвідчує, що коефіцієнт покриття експортом імпорту сільськогосподарської продукції і продуктах її переробки зріс у 2000 році порівняно із 1990-тим з 0,86 до 9,69, або в 11,3 рази (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

**Товарна структура зовнішньої торгівлі аграрного сектору економіки
Тернопільської області**

Показники	Експорт		Імпорт		Коефіцієнт покриття
	тис.дол. США	% до загального обсягу	тис.дол. США	% до загального обсягу	
1990 рік, в тисячах інвалютних карбованців					
Загальний обсяг товарообороту	19149,1	100,0	17664,6	100,0	1,08
в т.ч. с/г продукція і продукти її переробки	5363,2	28,0	6228,8	35,3	0,86
2000 рік					
Усього експорт-імпорт	42781,7	100,0	26473,6	100,0	1,62
в т.ч. с/г продукція і продукти її переробки	19207,5	44,9	1981,8	7,5	9,69
з них: продукти тваринного походження; живі тварини	7234,5	16,9	0,3	0,0	-
продукти рослинного походження	479,6	1,1	1581,4	6,0	0,30
готові харчові продукти	11493,4	26,9	173,6	0,7	66,2
2014 рік					
Усього експорт-імпорт	358973,9	100,0	303686,3	100,0	1,18
в т.ч. с/г продукція і продукти її переробки	135651,0	37,8	14080,4	4,6	9,64
з них: продукти тваринного походження; живі тварини	11776,9	3,5	1750,5	0,6	6,73
продукти рослинного походження	110747,9	30,9	6876,4	2,3	16,10
готові харчові продукти	11708,3	3,3	5287,0	1,7	2,21
2014 рік до 2000 року:	разів більше	+ - в.п.	разів більше	+ - в.п.	% змін покриття
Усього експорт-імпорт	8,4	х	11,5	х	72,8
в т.ч. с/г продукція і продукти її переробки	7,0	-7,1	7,1	-3,0	99,5
з них: продукти тваринного походження; живі тварини	1,6	-13,4	5835	+0,6	-
продукти рослинного походження	230,9	+29,8	4,3	-3,7	5366,7
готові харчові продукти	1,0	-23,6	30,5	+1,0	3,3

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [13; 15; 18].

На жаль, Тернопільська область не утримала такого високого рівня продовольчої незалежності і вже у 2014 році скоротила коефіцієнт покриття до 9,64, що на 16% менше ніж було у 2000 році. Характерно, що за 13 останніх років різко виріс коефіцієнт покриття за продукцією рослинного походження (з 0,3 до 16,10, або у 53,7 рази), насамперед за рахунок вивезення зернотрейдерами непереробленого зерна. Натомість різко знизився рівень коефіцієнта за готовими продуктами харчування (з 66,2 до 2,21, або у 30,0 раз).

Важливим критерієм продовольчої безпеки регіону є також *здатність виробничого потенціалу* його АПК забезпечити достатність споживання і продовольчу безпеку. Загалом виробники сільськогосподарської продукції регіону і її переробники значно перебивають потреби раціональних норм споживання в продуктах харчування для населення області, навіть з врахуванням виходу продукції з одиниці сировини (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції з розрахунку на душу населення в Тернопільській області

(кілограм)

Продукція	Роки			2014 у % до:	
	1990	2000	2014	1990	2000
Зерно	1124,3	641,5	2474	220,0	385,7
Цукрові буряки	2824,0	1041,5	1618	57,3	155,4
Картопля	868,6	903,0	1197	137,8	132,6
Овочі	119,8	121,2	253	211,2	208,7
Фрукти і ягоди	32,3	10,0	61	188,9	610,0
М'ясо (в забійній вазі)	105,1	41,8	50,3	47,9	120,3
Молоко	688,8	438,4	448,5	65,1	102,3
Яйця (шт.)	306	203	404	132,0	199,0

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [13].

Але, на жаль, не всі. Так, Тернопільська область у 2014 році виробила з розрахунку на душу населення тільки 50,3 кг м'яса в забійній вазі проти 105,1 кг у 1990 році. Споживає, при цьому 47,5 кг, при раціональній нормі 80,4 кг. Тобто даний вид продукту імпортується, хоча розмір імпорту не розв'язує проблеми споживання. Існуюча структура виробництва також не забезпечує достатність споживання фруктів і ягід: виробляємо з розрахунку на жителя по 61 кг, регіон же споживає по 41,5 при раціональній нормі 90 кг.

Нарешті, останнім із виділених нами груп індикаторів продовольчої безпеки є індикатори *санітарно-гігієнічної якості продуктів харчування* населення регіону.

Дотримання санітарно-гігієнічних вимог якості продуктів, що споживає населення сприяє збереженню здоров'я, опірності шкідливим факторам навколишнього середовища, високій фізичній та розумовій працездатності, а також активному довголіттю. Насамперед, рівновага в організмі, яка приводить до здоров'я, починається з їжі, яку ми споживаємо. Щоденне вживання калорій повинно розподілятися так: 50% – на вуглеводи, 20% – білки і 30% – жири. В Тернопільській області споживається значно менше рекомендованих норм

білків (14%) і жирів (23,7%), проте надмірно – вуглеводів (62,3%). Такий тип харчування не є здоровим (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Енергетична цінність і вміст поживних речовин у спожитих у домогосподарствах продуктах харчування

(на одну особу за добу)

Показники	2000	2005	2010	2012	2013
Енергетична цінність, ккал	3425	3257	3208	3271	3019
Білки, г	84	84	87	88	83 (14%)
Жири, г	131	150	151	154	140 (23,7%)
Вуглеводи, г	440	406	388	396	368 (62,3%)

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [19].

Порушення санітарно-гігієнічних правил харчування призводить до низки захворювань, що знижує продовольчу безпеку. Як свідчать зібрані дані, порівняно з 1990 роком, в регіоні зросла кількість захворювань (за виключенням отруєнь), що можуть викликатися порушенням санітарно-гігієнічних якостей продуктів харчування. Йдеться, насамперед, про хвороби внаслідок розладу харчування (134,5%), органів травлення (113,0%). (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Динаміка захворювань, які у значній мірі можуть спричинятися порушенням санітарно-гігієнічних норм якості спожитих продуктів харчування

(кількість вперше зареєстрованих випадків захворювань, тисяч)

Захворювання	Роки					2014 рік у % до:	
	1990	2000	2012	2013	2014	1990	2000
Хвороби органів травлення	25,3	30,6	31,9	29,4	28,6	113,0	93,5
Паразитарні інфекційні хвороби	19,4	19,7	20,5	19,6	19,2	99,0	97,5
Хвороби розладу харчування	11,9	19,9	16,0	17,5	16,0	134,5	80,4
Отруєння та інші за зовнішні причини	45,6	37,9	35,6	35,5	33,3	73,0	87,9

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [15].

Таким чином, більшість індикаторів продовольчої безпеки регіону засвідчують негативну динаміку, що явно знижує результативність структурних змін, проведених в ході реформ на селі.

4. Результативність структурних змін в сільському господарстві у значній мірі характеризує також динаміка конкурентоспроможності аграрної продукції. Реформи і структурні зміни в сільському господарстві,

першочергово, мали б бути спрямованими на посилення конкурентоспроможності галузі і АПК. У свою чергу на конкурентну здатність галузі і її продукції вказує зарубіжний попит на неї, питома вага сільськогосподарської продукції і продуктів її переробки у зовнішній торгівлі та структура експорту-імпорту.

Проведений аналіз демонструє, що за період з 1990 по 2000 рік питома вага аграрної продукції і продуктів її переробки зростала по експорту і помітно скорочувалася по імпорту. Різко виріс чистий експорт. На жаль, після 2000 року тенденція змінилася на протилежну: імпорт почав зростати, експорт скорочуватися. Причому у структурі експорту помітно виросла лише питома вага продуктів рослинного походження, що є результатом посилення горизонтальної інтеграції агрохолдингів. Натомість почала зростати частка імпорту продуктів тваринного походження і готових харчових продуктів. Зростання ж експорту зерна відбулося за рахунок реалізації його низькими кондиціями за невисокими цінами. Тобто, йдеться про конкурентоздатність низького типу.

Методику оцінки конкурентоспроможності аграрної галузі на регіональному рівні наведено у параграфі 1.2.

5. *Розвиток сільських територій* – ще один важливий критерій для оцінки результативності структурних змін в сільському господарстві. Глибокий аналіз за даним критерієм виконано і викладено у звіті минулого року, а також представлено у монографічному дослідженні. Тут лише підкреслимо, що умови життя сільського населення, стан соціальної інфраструктури в сільській місцевості достатньо важкі і щорічно погіршуються. Колгоспи, які в минулому переважно створювали і утримували соціальну сферу села пішли у небуття, нові суб'єкти господарювання на селі, сплачуючи мізерні податки у місцеву казну, відмовляються від її утримання. За таких умов підтримувати соціальну сферу села у належному стані і державі не під силу.

Широкий спектр показників щодо сучасного стану і перспектив розвитку наведені у звітних матеріалах за 2011-2013 роки та у монографічному дослідженні [20].

Приведені у цих матеріалах факти дають підстави стверджувати, що на розвиток сільських територій структурні зміни в головній галузі села позитивного впливу переважно не мали. Навпаки, у більшості випадків сільські території знелюднюються і занепадають. Такі соціальні наслідки реформ не зуміли передбачити реформатори, а тому і не спланували випереджувальних запобіжних заходів.

6. Нарешті останнім помітним критерієм результативності структурних змін на селі є динаміка *рівня життя сільського населення*. Рівень життя населення – це умови і ступінь задоволення його матеріальних, духовних і соціальних потреб. Найважливішими індикаторами рівня життя населення є насамперед його доходи, зарплата, пенсія, допомога по безробіттю та інші соціальні виплати з розрахунку на одного жителя, індекс споживчих цін, прожитковий мінімум, рівень бідності, частка бюджету, що виділяється на соціальні потреби, використання вільного часу тощо.

Оцінити однозначно рівень життя населення регіону, яке переважно трудиться в АПК і від його стану цей рівень залежить, не можна, але окремі тенденції прослідковуються. Вони і будуть в певній мірі характеризувати результативність структурних перетворень в регіоні (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

**Динаміка окремих індикаторів рівня життя населення
Тернопільської області**

Показники	Роки						
	2000	2008	2009	2010	2011	2012	2014
Індекс споживчих цін (грудень до грудня попереднього року):							
а) по області	126,8	118,6	111,2	108,5	103,7	98,9	125,4
б) по Україні	125,8	122,3	112,3	109,1	104,6	99,8	124,9
Прожитковий мінімум, грн. на особу в місяць	270,1	607,5	638,5	843,2	914,1	1051,0	1218
До прожиткового мінімуму, разів, з розрахунку на особу							
а) дохід на одну особу	6,8	17,4	16,6	16,4	17,9	16,5	20,9
б) середньомісячна заробітна плата працівників	0,5	2,2	2,2	2,0	2,0	2,0	2,1
в т.ч. в с/г	0,3	1,6	1,7	1,6	1,8	1,7	1,8
в) середній розмір пенсії	0,3	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	1,1
г) середня допомога по безробіттю в грудні	0,2	0,7	0,9	0,8	0,8	0,8	0,8
Рівень безробіття (за МОП)	13,8	8,8	11,3	10,5	10,4	9,8	11,3
Відсоток економічно неактивного населення у віці 15-70 років	41,9	41,8	40,3	39,4	39,0	38,4	38,0
Відсоток найманих працівників до всього зайнятого населення	80,7	57,7	52,9	50,5	47,9	47,7	48,0
Відсоток найманих працівників серед зайнятих у с/г	54,0	18,8	15,8	13,9	10,1	10,4	11,1
Природне скорочення (зростання) населення, осіб на 1000 жителів	-4,4	-3,5	-2,9	-3,5	-2,6	-2,5	-3,5
в т.ч. в сільській місцевості	-7,7	-7,2	-6,7	-7,1	-6,0	-5,5	-6,5
в міських поселеннях	-0,3	1,3	1,9	1,3	1,6	1,6	0,9

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [15].

Таким чином, підсумовуючи аналітичні матеріали, що характеризують результативність структурних змін в ході проведення аграрних реформ, варто виокремити наступне.

Насамперед важливо підкреслити, що на результативності аграрних реформ вкрай негативно позначилися їх неплановість, спонтанність, некомплексність, неймовірне затягування в часі і неврахування соціальних наслідків.

В проведенні реформ і результативності структурних змін в сільському господарстві регіону варто виділити два періоди. Перший тривав з 1991 по 2000 рік і характеризувався небаченими темпами падінням галузі. Звісно якусь

позитивну результативність реформ виділити в цей період важко. Але на другому етапі – з 2000 року – заходи, що вживалися державою на виконання відомого Указу Президента України щодо прискорення аграрних реформ, певні результати все ж дали, відновилася позитивна тенденція, темпи зростання прискорюються. Але це не ті результати, яких варто було очікувати від реформ.

Загалом результативність структурних трансформацій в сільському господарстві регіону назвати високою немає підстав. Такий висновок будується, в першу чергу, на аналізі таких важливих критеріїв як динаміка обсягів і економічної ефективності аграрного виробництва, рівнів продуктивності праці, показників, що демонструють продовольчу безпеку, конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції, індикаторів, що характеризують комплексний розвиток сільських територій і рівень життя сільського населення.

2.2. Економічна оцінка трансформаційних змін в аграрній сфері та вплив чинників на їх низьку результативність

2.2.1. Оцінка змін структури форм власності в сільському господарстві

Найбільш радикальні зміни відбулися у структурі форм власності. Власне це було головним завданням реформаторів. Більшість із них вважали, що впровадження приватної власності породить небачені мотиваційні можливості економічного і соціального розвитку. Приватна власність справді стала тотальною. Якщо на початок реформ її практично не було, вона існувала у вигляді хіба що особистих підсобних господарств, то, приміром, у 2014 році господарства державної форми власності виробляли в регіоні лише 0,2 відсотки валової сільськогосподарської продукції, у тому числі тваринницької – 0,1 відсотки. Здавалося б, за теорією реформаторів, ми мали би спостерігати бум аграрного виробництва. Однак, цього не сталося. Тернопільська область ще й досі не вийшла на рівень виробництва аграрної продукції, з якого почалися структурні перетворення.

Як свідчить практика, можливості приватної власності, ради яких власне і проводилися реформи, не спрацювали. Ми отримали тотальну приватну власність і переважно дрібнотоварне, низькоефективне сільськогосподарське виробництво, де досі у виробництві продукції домінують особисті селянські господарства та дрібні фермери, які ще й зараз виробляють більше половини валової продукції сільського господарства (табл. 2.13). Але ж такі господарства є не просто дрібнотоварними, а більшість із них з відомих причин носять натуральний характер. З іншого боку, цей український феномен містить ще й соціальну складову: особисті селянські господарства є в основній своїй масі трудомісткими, з вкрай низьким рівнем механізації, переважає ручна праця. Там сільське населення по суті самоексплуатується, рятуєчись від безробіття.

**Частка господарств населення Тернопільської області
у виробництві валової продукції сільського господарства**

(у відсотках до загального обсягу)

Показники	1990	1995	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2014 до 1990, +/- в.п.
Валова продукція – всього	36,6	48,9	73,1	70,8	59,1	53,3	53,0	47,5	+10,9
у тому числі									
продукція рослинництва	22,8	35,6	63,6	57,6	46,7	43,9	43,8	38,8	+16,0
продукція тваринництва	52,6	65,6	88,5	90,9	83,9	79,9	76,6	73,2	+20,6

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [13].

Тому, на наш погляд, причинами мотиваційного інфантилізму тотальної приватної власності в сільському господарстві можна виділити наступні:

1. По-перше, в ході аграрних перетворень порушено принципи комплексності розвитку систем, якою, зокрема, є сільське господарство. Основні зусилля реформаторів гіпертрофовано зосереджувалися на приватизаційних процесах на шкоду іншим, не менш важливим.

2. По-друге, це стало можливим із-за відсутності планомірності структурних перетворень (реформ). Проводилися вони переважно методом проб і помилок. Єдиного стратегічного плану перетворень не було як на їх початку, так і зараз.

3. По-третє, не враховувалися соціальні наслідки структурних змін і, відповідно, не вживалися запобіжні заходи негативним процесам.

4. По-четверте, не завжди збалансовано і коректно використовувалися економічні закони розвитку. Так, головною причиною дрібнотоварності аграрного виробництва стало використання переважно закону концентрації приватної форми власності і одночасне ігнорування економічного закону концентрації виробництва. Але ж світова практика переконує, що лише в умовах оптимальної концентрації виробництва можна досягти найвищої його ефективності (можливість механізації, автоматизації однорідних операцій).

5. По-п'яте, на процес деконцентрації суттєво вплинула специфічна для Західної України політична складова. Тут колгоспи називали «оплотом комунізму» і існували рознарядки регіональної ультрапатріотичної влади районам щодо їх руйнації. І все було б нічого, як би колгоспи справді поспішно і цілеспрямовано не руйнували, а реорганізовували б в оптимально концентровані господарства ринкового типу.

На практиці і нині сільськогосподарські підприємства високою концентрацією не відзначаються, в першу чергу, за землекористуванням (табл. 2.14). Так, 21,4% аграрних підприємств Тернопільської області обробляють майже 90 відсотків від усіх земель в обробітку або в середньому по 2,4 тис га с/г угідь на одне господарство. А понад 78 відсотків підприємств регіону мають

с/г угідь з розрахунку на одне господарство менше середнього рівня, обробляють тільки 10,1% угідь, в середньому по 72,1 га кожне.

Таблиця 2.14

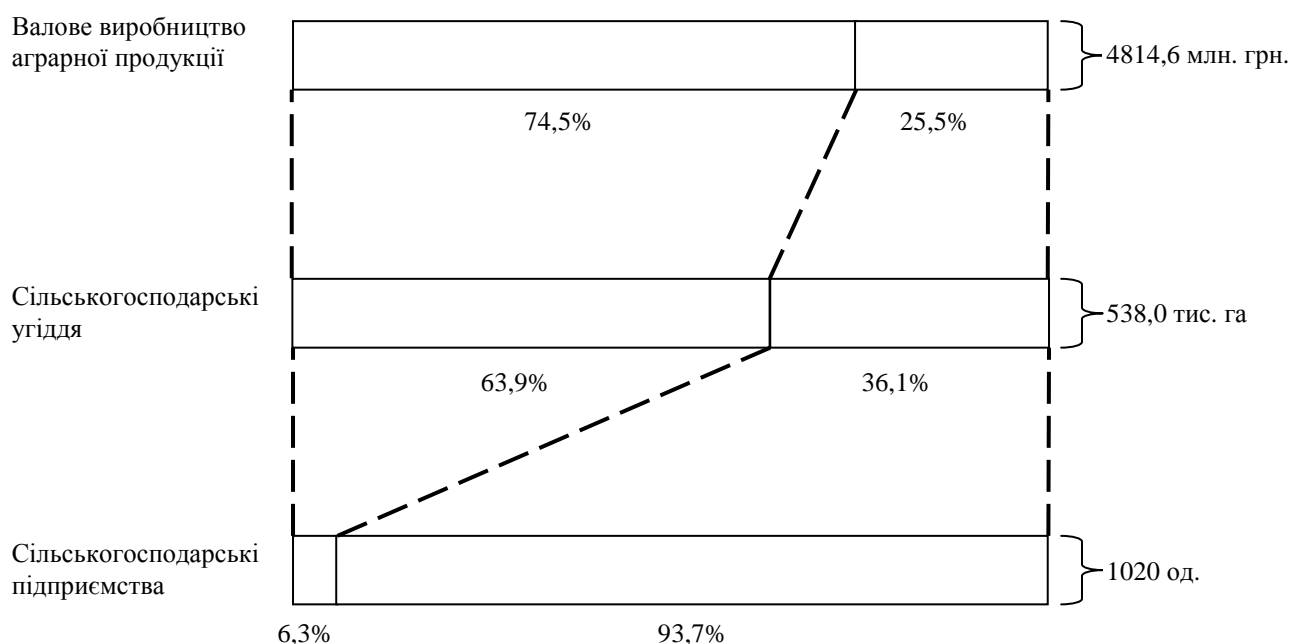
Розподіл діючих сільськогосподарських підприємств за розміром сільськогосподарських угідь у 2014 році

(на 1 листопада)

Показники	Усього	Відсотків до загальної кількості	Площа с/г угідь, тис. га	Відсотків до загальної площі с/г угідь підприємств	Припадає с/г угідь на одне підприємство, га
Підприємства, що мали с/г угіддя	936	91,8	538,0	100,0	574,8
у т.ч. площею, га					
до 100,0	570	55,8	14,3	2,7	2,5
100,1–2000,0	305	29,9	184,0	34,2	603,3
2000,1–10000,0	53	5,3	217,4	40,4	4101,8
більше 10000,0	8	0,8	122,3	22,7	2837,5
нижче середнього рівня	736	78,6	54,5	10,1	72,1
вище середнього рівня	200	21,4	483,5	89,9	2417,5
Підприємства, що не мали с/г угідь	84	8,2	х	х	х

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [13].

Ще однією особливістю розвитку економічних відносин в аграрному секторі, яка визначає сучасну організаційну виробничу структуру та наглядно демонструє диспропорції в АПК, є надзвичайна концентрація землекористування та виробництва сільськогосподарської продукції серед представників крупного бізнесу (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Структура землекористування та аграрного виробництва сільськогосподарських підприємств Тернопільської області у 2014 році

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [13].

Так, серед зареєстрованих на 1 листопада 2014 року 1020 од. сільськогосподарських підприємств, включаючи фермерські господарства, які володіли земельними угіддями, 5,9% суб'єктів із середнім розміром понад 2000 га обробляли 63,1% (понад 339,7 тис. га) с.-г. угідь та при цьому виробили приблизно 74,5% валової продукції сільського господарства. Тобто на сьогодні великі корпоративні структури аграрного сектору економіки контролюють близько третини усіх угідь та загального обсягу виробництва галузі. Якщо врахувати відсутність достовірного обліку господарського використання землі населенням, безконтрольність і неврегульованість орендних відносин та припустити ймовірність часткової «тінізації» економіки аграрного сектору, то вплив як великих, так і всіх підприємницьких структур, на вказані процеси може бути набагато більшим.

Як свідчать дані, в останні роки закон концентрації в сільському господарстві таки спрацював, але із значними диспропорціями, що стало наслідком низького рівня державного регулювання. З'явилися надконцентровані господарства з величезним капіталом – агрохолдинги. Диспропорції полягають в тому, що з одного боку в області основним виробником залишаються дрібнотоварні особисті селянські господарства, а з іншого – утворилося кілька монокультурних, горизонтально інтегрованих, експортно-сировинно орієнтованих надкоцентрованих агрохолдингів. Оптимальні за розміром ж сільськогосподарські підприємства ринкового типу, в тому числі і самодостатні фермерські господарства, поки що розвиваються надто слабо, затиснуті, образно кажучи, «лещатами» гіпертрофованих крайніх форм господарювання.

Така структура аграрного виробництва, на наш погляд, не може мати майбутнього. Дрібнотоварне виробництво, в першу чергу, не наукомістке, а, значить, і не конкурентоспроможне. Воно, по-друге, малоефективне, трудомістке і, що особливо важливо, породжує і не вирішує чимало соціальних проблем. Економічні відносини цієї категорії виробників з постачальниками, посередниками, переробниками, державою та великотоварними підприємствами не є взаємовигідними, адже вони не можуть на них впливати, відстоювати на рівних свої інтереси. Більше того, умови праці, її продуктивність і якість продукції, м'яко кажучи, бажають бути кращими. Не можуть мати майбутнього і названі вище крайнощі у формах господарювання.

Вихід у цій ситуації бачимо в активізації інтеграційних процесів в аграрній сфері, в т.ч. і в особистих селянських господарствах. В останній категорії виробників – через розвиток кооперації та фермерства. Загалом же йдеться про оптимізацію різних форм господарювання, про що мова піде пізніше.

Таким чином, всі парадокси структурних змін у формах власності криються в незрілості і неадекватності ринковому середовищу форм державного регулювання економіки, в тому числі АПК. І на це слід звернути особливу увагу.

2.2.2. Оцінка реструктуризації організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві

Однією з головних ланок здійснюваних перетворень в сільському господарстві України є перебудова організаційної структури аграрного виробництва. Як ми вже вказували, у цей період зародилося фермерство, поширилось індивідуальне господарювання селян та набуло розвитку підприємництво ринкового типу.

Так, на кінець 1990 року в регіоні налічувалося 522 суб'єктів господарювання, зокрема 439 колгоспів, 35 радгоспів, 47 міжгосподарських підприємств та 1 фермерське господарство. Через рік їхня кількість зросла на 45 одиниць, серед яких фермерських господарств було уже 26. У середньому на 1 підприємство припадало 1,5 тис. га сільськогосподарських угідь, а на 1 фермерське господарство – 24 га.

До 1996 року чисельність суб'єктів господарювання стрімко зростала. Їх налічувалось 1367 од., з них 529 колгоспів, 40 радгоспів, 17 міжгосподарських підприємств та 781 фермерське господарство. Середній розмір господарства знизився до 1,05 тис. га, а фермерських господарств – 15 га.

Одночасно з реформуванням земельних і майнових відносин та після ліквідації соціалістичних формувань (колгоспів і радгоспів), починаючи з 1997 року функціонували 1565 підприємств, з них 522 колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), 183 державних підприємства, 3 виробничих кооперативів, 44 акціонерних товариства та 813 фермерських господарств.

У подальшому на базі реформованих понад 500 КСП з 2000 року на території області діяло 1273 од. нових підприємницьких структур, серед яких 54,7% (696 од.) – фермерські господарства, 19,0% (242 од.) становили господарські товариства, 23,2% (296 од.) – приватні (приватно-орендні) підприємства, 1,3% (17) – сільськогосподарські виробничі кооперативи, 0,7% (9) – державні підприємства і 1,0% (13) – інші форми господарювання. Середній розмір новостворених структур (без урахування фермерських господарств) становив 0,9 тис. га сільськогосподарських угідь, а фермерських господарств – 24 га. Таким чином, внаслідок здійснюваних перетворень в аграрному секторі України започатковано формування нової організаційної структури господарювання.

На сьогодні (станом на 1.11.2014 р.) у сільському господарстві Тернопільської функціонує понад 1020 од. сільськогосподарських підприємств, в т.ч. 582 фермерських господарств (57,0%). На них припадає 64,9 тис. га сільськогосподарських угідь (6,2% до загального обсягу землекористування аграрних формувань). Змінився і середній розмір господарств: у 2014 році він становив 574 га (без врахування фермерських господарств – 1199 га).

Поряд із цим набуло поширення індивідуальне та сімейне виробництво, оскільки понад 186,2 тис. од. особистих селянських господарств населення обробляли у 2014 р. 456,2 тис. га сільськогосподарських угідь, що у 4,9 разів більше, ніж у 1990 р.

Сьогодні відбувається значний спад та роздрібненість аграрного виробництва в існуючих формах господарювання, при цьому відмічаємо важливість для АПК такого сегменту економіки як господарства населення, що підтверджується даними табл. 2.15.

Таблиця 2.15

**Розвиток організаційно-правових форм у сільському господарстві
Тернопільської області**

(на кінець року)

Форми господарювання	Кількість суб'єктів, тис. од.	Площа сільськогосподарських угідь		Виробництво валової аграрної продукції	
		тис. га	%	млн. грн.	%
1990 р.					
Усі господарські формування	265,7	1058,4	100	9531,4	100
у тому числі сільсько-господарські підприємства	0,521	965,4	91,2	6040,7	63,4
фермерські господарства	0,001	0,6	0,0	0,0	0,0
господарства населення	265,2	92,6	8,8	3490,7	36,6
2014 р					
Усі господарські формування	187,22	1046,2	100	9169,4	100
у тому числі сільсько-господарські підприємства	0,438	525,1	50,2	4298,4	46,8
фермерські господарства	0,582	64,9	6,2	516,2	5,6
господарства населення	186,2	456,2	43,6	4354,8	47,6

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [13].

Як бачимо, за двадцять три роки незалежності концентрація виробництва сільськогосподарської продукції поступово перемістилася з категорії підприємств до категорії господарств населення та фермерів, які разом у 2014 році виробили 52,4% валової продукції сільського господарства, хоча у 1990 році цей показник становив всього 36,6%.

Щоправда, слід відмітити незначне зниження їх питомої ваги протягом останніх років, оскільки у 2000-2005 рр. вони виробляли близько 70% валової продукції.

Загалом ж можна констатувати, що в сільському господарстві регіону утвердилась певна структура організаційно-правових форм господарювання, яка уже не надто змінюється у часі, починаючи з початку 2000-х років.

Становлення таких організаційно-правових форм господарювання відбувалося нерівномірно, а тому їх структура в розрізі районів достатньо строката (табл. 2.16).

Приміром, якщо у Підгаєцькому та Підволочиському районах господарські товариства становлять відповідно 33,3 і 30,4 відсотки, то у Гусятинському і Заліщицькому 10,3 і 11,6 відсотки. Приватні підприємства у

Лановецькому і Чортківському районах складають 38,7 і 36,5 відсотки, а в Збаразькому і Підгаєцькому лише 6,6 і 7,8 відсотки. Фермерські господарства у Козівському і Борщівському районах становлять 74,2 і 73,8 відсотки, то у Монастириському і Лановецькому відповідно 29,4 і 38,7 відсотки.

Таблиця 2.16

**Організаційно-правові форми господарювання в розрізі районів
Тернопільської області в 2014 році**

(станом на 1 листопада)

Адміністративні райони	Усього, одиниць	У тому числі, %					
		господарські товариства	приватні підприємства	виробничі кооперативи	фермерські господарства	державні підприємства	підприємства інших форм господарювання
По області	1020	198	195	9	582	5	31
Бережанський	30	26,7	26,7	-	43,3	-	3,3
Борщівський	103	12,6	11,7	1,0	73,8	-	0,9
Бучацький	54	18,5	16,7	-	61,1	1,9	1,9
Гусятинський	87	10,3	20,7	-	64,4	1,1	3,4
Заліщицький	43	11,6	25,6	2,3	58,1	-	2,3
Збаразький	61	29,5	6,6	-	60,7	-	3,3
Зборівський	55	25,5	20,0	3,6	47,3	-	3,6
Козівський	66	12,1	10,6	-	74,2	-	3,0
Кременецький	23	26,1	17,4	-	56,5	-	-
Лановецький	31	19,4	38,7	-	38,7	-	3,2
Монастириський	17	29,4	35,3	-	29,4	5,9	-
Підволочиський	46	30,4	8,7	-	47,8	-	13,0
Підгаєцький	21	33,3	7,8	-	61,9	-	-
Теребовлянський	106	13,2	30,2	-	53,8	-	2,8
Тернопільський	134	19,4	14,2	3,0	61,2	-	2,2
Чортківський	63	15,9	36,5	-	47,6	-	-
Шумський	53	20,8	20,8	-	54,7	-	3,8
м. Тернопіль	22	54,5	9,1	-	18,2	9,1	9,1

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [13].

Однак, чіткої залежності між організаційно-правовими формами і наслідками господарювання, ми не знайшли (на відміну від організаційно-виробничих форм). Такий висновок ми отримали, співставивши рейтинги районів щодо виробництва валової продукції з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь з полярними в цих районах формами господарювання.

2.2.3. Структурні зміни у виробництві за категоріями виробників та окремими організаційно-виробничими формами господарювання

За роки економічних трансформацій в сільському господарстві найбільш суттєві зміни відбувалися в структурі виробництва за категоріями господарств. Йдеться насамперед про сільськогосподарські підприємства і населення.

В результаті заполітизованої поспішної деколективізації сільськогосподарських підприємств, в умовах відсутності стратегічного плану трансформації систем, політичної волі і законодавства про збереження цілісних майнових комплексів та хибних уявлень про організаційно-виробничі форми приватної власності, у 1990-2000 рр. відбулося неконтрольоване руйнування цих підприємств, чим нанесено країні колосальної шкоди і напряду позначилося на темпах і результатах аграрних реформ. Виробництво різко перемістилося у дрібнотоварні, переважно навіть натуральні, трудомісткі і низькоефективні особисті селянські господарства.

Як свідчать дані, частка сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції галузі знизилася за означений період майже удвічі, з 63,4 відсотків до 26,9 у 2000 році. Натомість удвічі виросла питома вага населення: з 36,6 відсотків до 73,1. Особливого руйнування в сільськогосподарських підприємствах зазнала тваринницька галузь, питома вага якої у цій категорії знизилася із 47,4 відсотків у 1990 році до 11,5 у 2000 році і навіть до 9,1% у 2005 році.

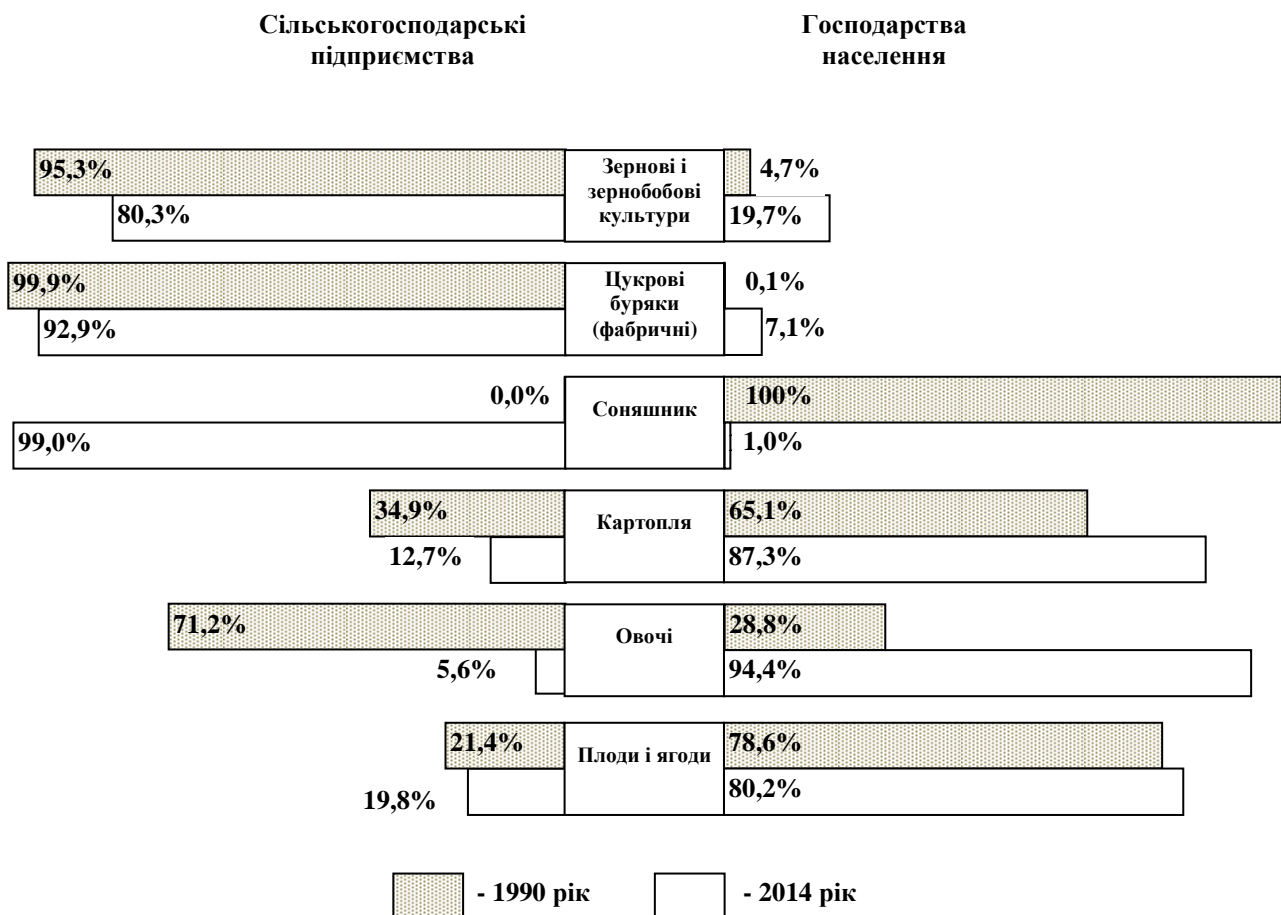
Після таких структурних викривлень регіон повністю не оговтався ще й досі, незважаючи на прийняті державою після 2000 року радикальні міри. Навіть у 2014 році 47,5 валової сільськогосподарської продукції і майже 74 тваринницької виробляють менш ефективні господарства населення. Таку реструктуризацію позитивно назвати не можна.

Зроблені висновки підтверджуються також змінами динаміки і структури виробництва окремих видів продукції в розрізі тих же категорій виробників.

Проведений аналіз виробництва окремих сільськогосподарських культур засвідчив, що аграрні підприємства у переважній більшості, як у 1990 р., так і в 2014 р., традиційно вирощують зернові та технічні культури. Так, незважаючи на часткове зниження їхньої питомої ваги порівняно із 1990р., вони залишаються домінуючими виробниками зернових і зернобобових культур, включаючи кукурудзу на зерно (80,3%), цукрових буряків (92,9%) і соняшнику (99,0%) (рис. 2.2).

Основними причинами такої ситуації, ми вважаємо, наступне:

- висока оборотність інвестицій в рослинницькій галузі;
- надприбутковість більшості культур, особливо в останні роки;
- прерогатива і можливість підприємств застосовувати інтенсивні технології;
- доступ великого аграрного бізнесу на ринок продовольства, зокрема зовнішній та ін.

Рис. 2.2. Структура виробництва основних видів продукції рослинництва за категоріями господарств

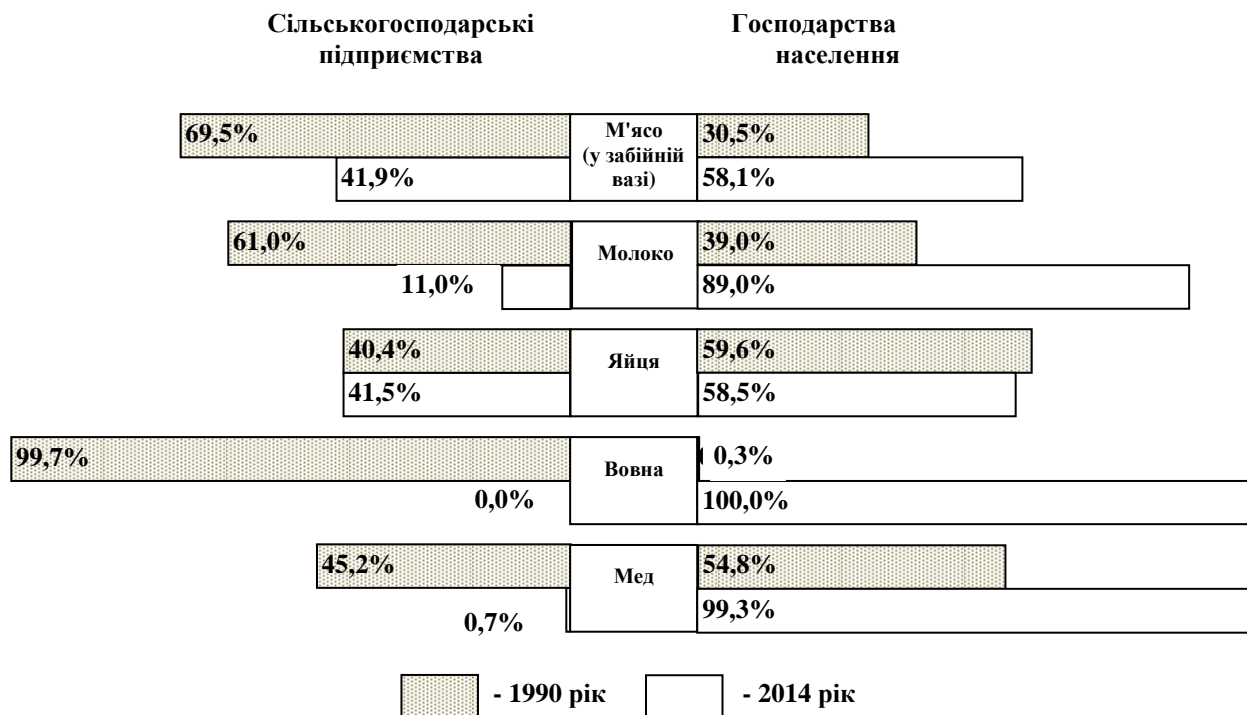
Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [13].

Поряд із цим, сільськогосподарські підприємства по суті припинили активну підприємницьку діяльність в овочевій та плодоягідній галузях. При цьому, господарства населення на сьогодні вирощують 87,3% картоплі, 94,4% овочів та 80,2% плодів і ягід. На наш погляд, це можна пояснити:

- постійно існуючим попитом на дану продукцію серед громадян;
- сприятливі умови на всій території регіону для її вирощування;
- можливість застосування дешевих і мінімально інтенсивних технологій виробництва;
- стихійність та нерегульованість ринків цих видів продукції тощо.

Подібні тенденції спостерігаються і в організаційній структурі виробництва продукції тваринництва. Так, сільськогосподарські підприємства, які у 1990 році утримували лідируючі позиції у виробництві усіх видів м'яса (69,5%), молока (61,0%) та вовни (99,7%), на сьогодні не переважають над господарствами населення у жодній галузі. Найбільший спад виробництва у цій категорії аграрних формувань відбувся серед таких видів тваринницької продукції, як мед (в 39,5 разів), молоко (в 9,3 рази), м'ясо у забійній вазі (в 3,8 рази), а вовну перестали виробляти взагалі. При цьому, сільське населення, враховуючи самостійну зайнятість у власних підсобних господарствах та намагання зберегти поголів'я ВРХ, свиней, курей та інших видів тварин, а

також необхідну кількість бджолосімей, в основних галузях тваринництва виробляє значну частину обсягу валової продукції, а саме: вовни – 100,0%, меду – 99,3%, молока – 89,0%, м'яса – 58,1% та яєць – 58,5% (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Структура виробництва основних видів продукції тваринництва за категоріями господарств

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [13].

Серед передумов такого становища у тваринництві можна виділити наступні:

- надзвичайно низька оборотність інвестицій в галузі, особливо при вирощуванні ВРХ;
- неефективність державної підтримки тваринництва;
- поява інтенсивних технологій вирощування свинини, м'яса курей, індиків та яєць, що максимально підвищило рентабельність їх виробництва на підприємствах;
- безконтрольність імпорту тваринницької продукції і відсутність врегульованого внутрішнього ринку та ін.

З метою всебічного вивчення сформованої організаційної структури аграрного виробництва у сільському господарстві Тернопільської області нами здійснено аналіз впливу регіональних особливостей на досліджувані господарські процеси в різних формах аграрних формувань. Групування сільськогосподарських підприємств за їх часткою у валовому виробництві у 2014 році показало різочу строкатість показника в розрізі адміністративних районів – різниця між мінімальним і максимальним значенням становить 33,7 відсоткових пунктів (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Групування аграрних формувань за валовою продукцією сільського господарства Тернопільської області

(у постійних цінах 2010 року; млн. грн.)

Адміністративні райони	2014	в тому числі в		Частка с.-г. підприємств у валовій продукції
		сільськогосподарських підприємствах	господарствах населення	
Тернопільська область	9169,4	4814,6	4354,8	52,5
Група з часткою сільськогосподарських підприємств до 40 відсотків				
Бережанський	236,7	67,2	169,5	28,4
Кременецький	540,8	203,0	337,8	37,5
Монастириський	241,7	95,0	146,7	39,3
Борщівський	592,8	235,1	357,7	39,7
Група з часткою сільськогосподарських підприємств від 40,1 до 55 відсотків				
Заліщицький	522,9	222,9	300	42,6
Збаразький	565,2	258,9	306,3	45,8
Підгаєцький	249,0	124,6	124,4	50,0
Бучацький	545,6	276,5	269,1	50,7
Козівський	515,9	264,8	251,1	51,3
Зборівський	566,6	299,0	267,6	52,8
Група з часткою сільськогосподарських підприємств від 55,1 до 60 відсотків				
Чортківський	564,5	329,0	235,5	58,3
Теребовлянський	802,4	475,0	327,4	59,2
Шумський	530,7	309,0	221,7	58,2
Група з часткою сільськогосподарських підприємств від 60,1 і вище відсотків				
Гусятинський	792,5	483,6	308,9	61,0
Тернопільський	630,8	392,0	238,8	62,1
Лановецький	556,7	346,0	210,7	62,2
Підволочиський	690,6	433,0	257,6	62,7

Примітки: розраховано авторами на підставі джерел [13].

За результатами дослідження ми виділили чотири групи районів регіону з відповідним розмежуванням відсоткових меж:

- I група – до 40% із середнім показником 37,2% (Бережанський, Кременецький, Борщівський, Монастириський райони), що характеризується високим рівнем індивідуального та сімейного виробництва;

- II група – від 40,1% до 55% із середнім показником 48,8% (Заліщицький, Збаразький, Підгаєцький, Бучацький, Козівський, Зборівський райони), що характеризується значною кількістю малих та середніх за розмірами аграрних формувань;

- III група – від 55,1% до 60% із середнім показником 58,7% (Чортківський, Теребовлянський, Шумський райони), що характеризується помірним співвідношенням підприємств та господарств населення;

- IV група – понад 60,1% із середнім показником 61,9% (Гусятинський, Тернопільський, Лановецький та Підволочиський райони), що характеризується більш високим рівнем концентрації аграрного виробництва в сільськогосподарських підприємствах.

***

Таким чином, напрошуються два висновки:

а) структурні зміни в аграрному виробництві основних видів продукції за роки трансформацій відбулися в сторону менш ефективної категорії виробників – господарств населення;

б) реформи, які не привели до соціально-економічного зростання, слід вважати або негативними, або незавершеними. Ми схильні до другого варіанту: вони, з названих раніше причин, надто затягнулися і не є завершеними.

Загалом структурні зміни в регіоні найбільш відчутно визначила наступна провідна тенденція – формування *дуальної моделі структури сільського господарства*: з одного боку утверджувалася корпоративна індустріальна модель і корпоративний сектор (в першу чергу агрохолдинги), з другого – індивідуальна традиційна модель і, відповідно індивідуальний сектор (особисті селянські господарства, фермерство). На жаль формування дуальної моделі відбувалося не планомірно, не системно, без достатнього регулятивного впливу держави. З'явилися перекоси, які суттєво вплинули на результативність структурних змін. На окремих з них зупинимось детальніше.

1. Розвиток *корпоративної індустріальної моделі* в Тернопільській області відбувається переважно у напрямі агрохолдингізації.

За роки економічних трансформацій майже всі без виключення уряди здійснювали щодо сільського господарства політику економічного раціоналізму, що виразилося у беззаперечній підтримці великого бізнесу на селі, хоча наполегливо декларувалися гарантії рівноправного розвитку всіх форм власності і господарювання. Економічний раціоналізм виходив із розуміння вищої продуктивності висококонцентрованого виробництва. Але такий підхід у сільському господарстві, недопустимий і ось чому: по-перше сільський уклад нашої країни вимагає рівноправного розвитку і дрібних форм господарювання; а, по-друге, сільське господарство є такою специфічною галуззю, в якій, виходячи з його ролі в суспільстві, не може домінувати раціоналізм, гонитва лише за ефективністю, оскільки великі товаровиробники схильні до монокультури чи до вузького кола вигідних продуктів, а країні потрібен весь набір сільськогосподарської продукції, навіть низькорентабельних задля продовольчої безпеки. Тут має запрацювати ефективна регуляторна політика держави.

Тобто однозначно ставитися до агрохолдингів не можна. Будь-яке нове явище, за законами філософії, поряд із позитивом несе і негативні моменти. Їх слід передбачати, помічати, прораховувати і вживати адекватних випереджаючих запобіжних заходів.

2. Становлення і розвиток *індивідуальної традиційної моделі* і, відповідно, індивідуального сектору теж відбувалося з перекосами, як у розвитку фермерства, так і особистих селянських господарств.

Зокрема, здійснюючи в ході аграрних реформ реструктуризацію форм господарювання, не було створено умов для повноцінного становлення і розвитку *фермерства*, на яке покладали особливі надії реформатори. І це при тому, що у Західній Україні мали місце непогані передумови і традиції дрібнотоварного виробництва.

Соціальний запит на фермерство на початку реформ був величезний. Не випадково вже за два роки реформ в області було створено 367 фермерських господарств, а через п'ять років від їх початку – 753, або в середньому по 47 фермерських господарств на 1 адміністративний район.

Однак ейфорія швидко скінчилася. Реформатори мали би ще до початку трансформацій створити умови для нового явища – фермерства. Йдеться про пільгове кредитування, підготовку кадрів, податкові канікули, випуск дешевої міні-техніки тощо. А тому ентузіазм, із-за грандіозних поневірянь, які випали на долю бажаючих зайнятися цією перспективною формою господарювання, дуже скоро згас.

В результаті потенціал фермерства у структурній перебудові галузі використаний далеко не повністю. Воно по суті не відбулося. Його питома вага в регіоні мізерна. Обробляючи нині майже 9 відсотків угідь, фермери виробляють лише 5 відсотків валової продукції галузі. А у виробництві тваринницької продукції питома вага фермерських господарств не перевищує одного відсотка.

Таким чином, реструктуризацію галузей сільського господарства за роки економічних трансформацій загалом позитивною назвати не можна. Вона також є причиною низької порівняно результативності структурних перетворень у регіоні.

2.3. Оцінка результатів трансформацій в аграрній сфері та її подальшої реструктуризації сільським населенням регіону

Підтвердженням вищевказаних результатів дослідження є проведене нами у 2014 році анкетування сільського населення щодо його бачення подальшої реструктуризації сільськогосподарської галузі.

Характерно, що зроблені нами висновки про результативність структурних змін в значній мірі збігаються з оцінкою результатів трансформацій в аграрній сфері сільським населенням регіону (табл. 2.18). Лише 13,6 відсотків опитаних респондентів оцінили зміни в сільському господарстві за останні 15-20 років за п'ятибальною системою на «добре» і «відмінно». Причому працездатні були більш оптимістичними ніж особи пенсійного віку. Натомість 68,2 відсотки всіх опитаних оцінили такі зміни негативно. І знову ж таки більш критичними в оцінці були пенсіонери, 76,5 відсотки з яких вважають зміни в аграрній сфері негативними.

Не надто оптимістичною була оцінка респондентами змін в умовах життя на селі. Тільки 11,7 відсотки визнали їх добрими і відмінними, хоча так не вважає жоден пенсіонер. Правда, кожна друга особа пенсійного віку назвала такі зміни посередніми, проти 16% серед працездатних.

Таблиця 2.18

Оцінка сільським населенням результативності структурних змін на селі за 15-20 останніх роки*

Показники	Відсотків опитаних, що поставили наступні бали:					
	0	1	2	3	4	5
Оцінка змін у сільському господарстві						
Всіма опитаними	2,3	31,8	34,1	18,2	9,1	4,5
з них: працездатними	3,7	26,0	33,3	22,2	11,1	3,7
пенсіонерами	-	41,2	35,3	11,8	5,9	5,8
Оцінка змін в умовах життя на селі						
Всіма опитаними	2,3	30,2	25,6	30,2	9,3	2,4
з них: працездатними	-	32,0	32,0	16,0	16,0	4,0
пенсіонерами	5,5	27,8	16,7	50,0	-	-

* За матеріалами власного соціологічного дослідження в регіоні

І зовсім критично сільське населення оцінює роль держави у проведенні структурних змін на селі (табл. 2.19). Зокрема, з усіх опитаних на «добре» і «відмінно» оцінили допомогу держави сільським домогосподарствам і соціальній сфері села лише 2,2 відсотки. Натомість відповідно 95,5 і 91,1 відсотки оцінили таку допомогу негативно, а то й констатували її відсутність.

Таблиця 2.19

Оцінка сільським населенням допомоги держави у проведенні структурних змін на селі*

Показники	Відсотків опитаних, що поставили наступні бали:					
	0	1	2	3	4	5
Допомога господарствам населення						
Всі опитані	26,7	44,4	24,4	2,3	-	2,2
з них: працездатні	22,2	48,2	29,6	-	-	-
пенсіонери	33,3	38,9	16,7	5,6	-	5,5
Допомога фермерським господарствам						
Всі опитані	8,9	40,0	35,6	11,1	4,4	-
з них: працездатні	10,7	35,7	39,3	14,3	-	-
пенсіонери	5,9	47,0	29,4	5,9	11,8	-
Допомога аграрним підприємствам						
Всі опитані	10,9	39,1	23,9	15,2	8,7	2,2
з них: працездатні	17,9	28,6	25,0	21,4	7,1	-
пенсіонери	-	55,5	22,2	5,6	11,1	5,6
Допомога соціальній сфері села						
Всі опитані	11,1	55,6	24,4	6,7	-	2,2
з них: працездатні	17,8	50,0	28,6	3,6	-	-
пенсіонери	-	64,7	17,6	11,8	-	5,9

* За матеріалами власного соціологічного дослідження в регіоні

Трохи краще респонденти, особливо селяни пенсійного віку, оцінили допомогу держави фермерським господарствам (на «добре» і «відмінно» – 4,4 відсотки) та аграрним підприємствам (10,9%). Щоправда, працездатні і працюючі, які краще знають обстановку, менш оптимістичні: на «добре» і «відмінно» оцінили допомогу держави підприємствам тільки 7,1 відсотки, а фермерським господарствам – ніхто. В той же час, 84,5 відсотки опитаних респондентів оцінили допомогу держави фермерським господарствам негативно або ніяк і 73,9 відсотки респондентів таку ж оцінку дали допомозі держави сільськогосподарським підприємствам.

Загалом, найбільш скептично оцінили допомогу держави (вказали на її відсутність) особи пенсійного віку – домогосподарствам (33,3%), а особи працездатного віку – і домогосподарствам (22,2%), і аграрним підприємствам (17,9%), і соціальній сфері села (17,8%).

Таким чином, і матеріали аналізу, і матеріали соціологічного опитування вказують на низький рівень результативності структурних змін в аграрній сфері, на низку результативність реформ на селі.

В ході опитування сільських мешканців регіону також виявлено їх ставлення щодо подальшої галузевої реструктуризації в сільському господарстві (табл. 2.20).

Таблиця 2.20

Деякі міркування сільського населення щодо подальшої галузевої реструктуризації аграрного виробництва Тернопільської області

Запитання респондентам	Відповіді респондентів (в % до опитаних)		
	Всі опитані	з них:	
		працездатні	пенсіонери
1. Які галузі слід розвивати на селі в першу чергу (всіма категоріями виробників)?			
- зернове господарств	76,1	82,1	66,7
- буряківництво	50,0	46,4	55,5
- картоплярство	39,1	39,3	38,9
- овочівництво	41,3	42,8	38,9
- плодівництво	15,2	17,8	11,1
- ягідництво	13,0	10,7	16,7
- молочне скотарство	65,2	71,4	55,5
- виробництво яловичини	52,2	57,1	44,4
- свинарство	50,0	53,6	44,4
- бджільництво	15,2	10,7	22,2
- вівчарство	13,0	7,1	22,2
- птахівництво	23,9	21,4	27,8
- риборство	8,7	14,3	0
- звірівництво	0	0	0
- кормо виробництво	23,9	21,4	27,8
2. Яку продукцію у найближчі 5-10 років Ви зможете виробляти на продаж?			
- зерно	52,2	50,0	55,5
- цукрові буряки	30,4	32,1	27,8

Продовження табл. 2.20

- картоплю	60,9	57,1	66,7
- овочі	43,5	46,4	38,9
- фрукти	17,4	14,3	22,2
- ягоди	8,7	10,7	5,5
- молоко	34,8	28,6	44,4
- молокопродукти	34,8	39,3	27,8
- свинину	37,0	28,6	50,0
- яловичину	10,9	14,3	5,5
- курятину	30,4	25,0	38,9
- кролятину	13,0	10,7	16,7
- м'ясо нутрії	0	0	0
- баранину і козлятину	0	0	0
- м'ясопродукти	0	0	0
- мед	4,3	3,6	5,5
- рибу	2,2	3,6	0
- лікарські рослини	0	0	0
- олійні	2,2	3,6	0
- корми	2,2	0	5,5
- нічого продавати не буде	4,3	7,1	0

На запитання, які галузі слід розвивати на селі, в першу чергу, найбільше респондентів схилиються: в рослинництві – до зернового господарства (понад 76 відсотків з опитаних) та буряківництва (половина з опитаних); в тваринництві – до молочного скотарства (понад 65% з опитаних) та свинарства (50%). Це відповідає традиційній спеціалізації Тернопільської області.

Що стосується особистої участі респондентів у галузевій реструктуризації, то на запитання, яку продукцію в найближчі 5-10 років вони зможуть виробляти на продаж, відповіли наступним чином. Найбільше селян збираються продавати картоплю, зерно і овочі – відповідно 60,9, 52,0 і 43,5 відсотки опитаних. Трохи менше – свинину (37%) та молоко і молокопродукти (34,8%). Це означає, що без різких змін середовища і без регулюючого впливу держави в даному напрямку буде утворюватися галузева структура дрібних товаровиробників, якими є, в першу чергу господарства населення.

Що стосується різниці у намірах працюючих і пенсіонерів, то працюючі найбільше збираються продавати картоплю (57,1% опитаних), зерно (50%) і овочі (46,4%), а пенсіонери теж картоплю (але 66,7% опитаних), зерно (55,5%) і молоко (44,4%). І тут на переваги пенсіонерів очевидно сильніше спрацювала традиція.

Ми також спробували оцінити, яким формам господарювання на перспективу надають перевагу сільські мешканці. Йдеться про потенціал підтримки певної багатоукладної структури організаційно-економічних форм (табл. 2.21).

**Переваги, що надають сільські мешканці Тернопільської області,
окремим формам господарювання на перспективу**

(відсотків)

Респонденти	Форми господарювання					
	фермерські господарства	ОСГ	середні приватні підприємства (орендні)	агрохолдинги	кооперативи виробничі	кооперативи обслуговуючі
1. Всі опитані (з рангуванням по місцях):						
а) 1-ше місце	26,1	28,3	30,4	10,9	15,2	2,2
б) 2-ге місце	34,1	17,4	19,6	13,0	10,9	13,0
в) 3-тє місце	23,9	21,7	13,0	28,3	13,0	13,0
2. Працевдатні (з рангуванням по місцях):						
а) 1-ше місце	28,6	25,0	32,1	3,6	21,4	3,6
б) 2-ге місце	28,6	14,3	25,0	21,4	10,7	14,3
в) 3-тє місце	28,6	21,4	10,7	35,7	3,6	10,7
3. Пенсіонери (з рангуванням по місцях):						
а) 1-ше місце	22,2	33,3	27,8	22,2	5,5	0
б) 2-ге місце	44,4	22,2	11,1	0	11,1	11,1
в) 3-тє місце	16,7	22,2	16,7	16,7	27,8	16,7

На перше місце найбільше опитаних поставили середні приватно-орендні господарства (30,4 відсотки). Характерно, що майже стільки ж респондентів поставили на перше місце індивідуальні традиційні форми: особисті селянські господарства (28,3%) і фермерські господарства (26,1%). Варто також наголосити, що заслужено тільки 10,9 відсотки опитаних поставили на перше місце агрохолдинги. На жаль, доводиться констатувати нерозуміння ролі обслуговуючих кооперативів в майбутній структурі форм господарювання. Цю форму на перше місце поставили тільки 2,2 відсотки сільських мешканців. Тут є над чим працювати, в першу чергу, у сфері просвітництва.

Є розбіжності в ранжуванні потенційних форм господарювання серед працевдатних і пенсіонерів. Якщо перші найбільший відсоток за перше місце у рангу віддали тим же середнім приватно-орендним господарствам, то пенсіонери – особистим селянським господарствам. І, знову ж таки, доводиться констатувати, що ніхто з пенсіонерів не віддав голосу за ранжування на перше місце обслуговуючих кооперативів.

Сільських мешканців опитали також і щодо їх ставлення до власного особистого селянського господарства, до запровадження ринку землі, а також про їх наміри щодо свого земельного паю (табл. 2.22).

Наміри сільського населення Тернопільської області щодо майбутнього своїх особистих селянських господарств і земельного паю

Запитання респондентам	Відповіді респондентів (в % до опитаних)		
	Всі опитані	з них:	
		праце- здатні	пенсіонери
1. Як Ви збираєтесь поступити із земельним паєм у майбутньому?			
а) обробляти самостійно	17,0	17,9	15,8
б) здавати в оренду	53,2	53,6	52,6
в) продати	6,4	7,1	5,3
г) передати родині	14,9	14,3	15,8
д) створити фермерське господарство	8,5	7,1	10,5
2. Яким Ви бачите своє особисте селянське господарство (домогосподарство) у майбутньому?			
а) створимо на його базі фермерське господарство	43,2	55,6	23,5
б) вступимо у кооператив	25,0	18,5	35,3
в) все що можна продамо	13,6	7,4	23,5
г) інші варіанти (переважно: нічого не змінимо)	18,2	18,5	17,7
3. Чи вважаєте Ви, що буде краще, як земля стане товаром?			
а) так	10,8	10,7	11,1
б) ні	89,2	89,3	88,9

Що стосується земельного паю, то переважна більшість респондентів (53,2 відсотки) збираються здавати його в оренду, причому як працездатні так і пенсіонери. Менше всього опитані, особливо пенсіонери, схильні продавати свій земельний пай (6,4%). На загал, близько 90 відсотків опитаних жителів сільської місцевості проти того, щоб земля ставала товаром. Це повинні мати на увазі прихильники негайного запровадження ринку землі.

Щодо ставлення власників особистих селянських господарств до майбутнього однойменної форми господарювання, то при опитуванні ми зафіксували достатньо прогресивну громадську думку. Так, 43,2 відсотки опитаних виступають за перетворення ОСГ у фермерські господарства. Звісно, що такої думки дотримуються більше працездатні (55,6%) ніж пенсіонери (23,5%). Ще чверть опитаних бажають вступити в кооператив.

Причому до цього схильні більше пенсіонери (35,3%) ніж працездатні (18,5%). А от продавати все, що можна з ОСГ, їх власники не схильні, особливо працездатні (мають такий намір відповідно тільки 13,6 і 7,4 відсотки респондентів). Щоправда, понад 18 відсотків опитаних хотіли би залишити особисті селянські господарства без змін. Але, загалом, все таки понад 68 відсотків власників ОСГ вважають за потрібне трансформувати їх у прогресивніші форми господарювання – фермерські господарства і кооперативи, залишаючись при цьому в індивідуальній традиційній моделі господарювання.

2.4. Обґрунтування напрямів подальшої реструктуризації аграрного виробництва регіону

До напрямів подальшої реструктуризації аграрного сектору досліджуваного нами регіону можна віднести безліч, однак ми виділимо основні з них та системні.

1. Вдосконалення земельних відносин. Необхідно констатувати, що приватна власність на землю реально існує і її відміна на сучасному етапі неможлива: немає ні політичної волі, ні політичних сил, зацікавлених у цьому. З іншого боку, умови для ринку землі повністю не визріли, зокрема, вкладення у сільське господарство окупуються найгірше з-поміж усіх інших галузей (якщо не брати до уваги експортно-сировинно-орієнтованих підприємств).

Єдине, що можна і потрібно зробити в даній ситуації, це піти третім шляхом: із перетворенням землі на товар поки що зачекати аж поки не настануть для цього об'єктивні умови, коли агробізнес стане надприбутковим і нікому не заманеться торгувати не хлібом, а землею. В протилежному випадку може з'явитися непродуктивний клас неолатифундистів, небачена спекуляція землею, земля неймовірно подорожчає і стане важкодоступною для бажаючих на ній господарювати у майбутньому, кошти призначені на модернізацію галузі перенаправляється на купівлю землі, а включення до собівартості амортизації вартості капіталу витраченого на її купівлю призведе до ще більшого зростання споживчих цін, що в сучасних умовах недопустимо.

Отже, продовживши мораторій на продаж землі, головним моментом у реструктуризації земельних відносин на найближчу перспективу є зосередження на довгостроковій її оренді: необхідно вдосконалити земельне законодавство, створити систему реальної відповідальності за його недотримання, запровадити компенсаційні доплати галузі за не добирання прибутку із-за не включення до активів виробників вартості землі. Паралельно із цим, створити належні умови для можливого впровадження ринку землі. Це і буде третім шляхом.

Здійснюючи реструктуризацію земельних відносин необхідно розв'язати також іншу проблему – проблему збереження родючості ґрунтів. Прорахунки у реформуванні призвели до її нераціонального використання. Грубе порушення системи сівозмін, відсутність органічних добрив, правовий нігілізм і безвідповідальність у збереженні ґрунтів призвели до того, що вже більше десяти років склався від'ємний баланс гумусу в ґрунті. В значній мірі розв'язати проблему допоможе впровадження довгострокової оренди землі і адекватний рослинництву розвиток тваринницької галузі.

2. Оптимальна концентрація та інтеграція сільськогосподарського виробництва. Серед найважливіших реструктуризаційних заходів є розв'язання принаймні двох надважливих проблем, які стали результатом непередуманих трансформацій галузі:

а) проблеми дрібнотоварності, феномену особистих селянських господарств (особливо актуальної для регіону, де низькопродуктивним,

трудомістким, переважно натуральним ОСГ виробляється майже 50 відсотків валової продукції галузі);

б) врегулювання діяльності надконцентрованих агрохолдингів.

Насамперед, слід визначитись зі *способом виробництва* на селі на перспективу. Зрозуміло тут мають пройти *інтеграційні процеси*. Не може бути високоєфективним і конкурентоспроможним дрібнотоварне особисте селянське господарство, яке нині домінує в регіоні. Це загроза продовольчій безпеці країни і як перспективна базова форма господарювання не має майбутнього.

З іншого боку, не можна допустити надконцентрації виробництва на кількох гігантських агрохолдингах, бо що тоді буде із споконвічною сільською поселенською мережею, де мають працювати та й проживати селяни? Власне знищення села стало б величезною етносоціальною катастрофою країни.

На наш погляд, слід негайно створити умови для паритетного розвитку двох рівноправних процесів:

а) дійсно, з одного боку слід проводити *індустріалізацію* галузі, створення і будівництво потужних високотоварних комплексів *вертикальної інтеграції*, включаючи агрохолдингів, які привносять у галузь сучасні та світового рівня технології та попри їх негативні сторони, звісно ж, ліквідувати не варто. Їх розвиток і діяльність має регулюватися державою в інтересах всього суспільства, а не окремих людей. Йдеться про обмеження їх надконцентрації, монополізму і недобросовісної конкуренції, переведення на довгострокову оренду і запровадження реальної відповідальності за монокультурне виробництво, деградацію ґрунтів та за соціальний розвиток територій.

Тут головне – стимулювати трансформацію агрохолдингів із горизонтально інтегрованих збирачів земель і експортерів сировини на багатопрофільні корпорації вертикальної інтеграції, що дасть змогу, з однієї сторони, повніше зайняти сільське населення у переробних та інших інтеграційних сферах, з іншої – створити в середині країни високу пропозицію різноманітних відносно дешевих продуктів харчування, а з третьої – забезпечити зростання валютних надходжень від експорту різноманітних кінцевих продуктів, а не лише зерна.

Щоправда, в самих агрохолдингах і комплексах буде зайнято лише незначна частина високопрофесійного сільського трудового потенціалу. А що робити іншій значно більшій його частині, так званим структурним безробіттям, які в умовах індустріалізації галузі закономірно з'являлися і будуть з'являтися в найближчій перспективі? Адже на селі сформувалася потужна армія *прихованого безробіття* у формі особистих селянських господарств, де значна маса структурних безробітних самоексплуатуючись самозабезпечується. Якщо з прихованим безробіттям на селі нічого не робити, воно може стати детонатором соціальних катаклізмів.

б) паралельно має відбуватися процес *кооперації* дрібних сільських товаровиробників, в тому числі ОСГ, почавши з обслуговуючої. Такий шлях

особливо актуальний для нашого регіону, який має історичні кооперативні традиції і де дрібнотоварність виробництва яскраво виражена.

Ще одним із напрямів розв'язання проблеми і феномену особистих селянських господарств є перетворення найбільш розвинутих із них, в тому числі і за рахунок кооперування, у *фермерські господарства*, повноцінному розвитку яких держава має створити відповідні умови. Цікаво, що такий шлях розуміє і підтримує навіть просте сільське населення, та тільки не особисто не вмотивовані державні чиновники, як показують результати опитування.

Звісно, ні розвиток фермерства, ні кооперування повністю проблему прихованого структурного безробіття на селі не розв'яжуть. А тому вкрай важливим напрямом реструктуризації має стати *розгортання* на селі додаткових *сфер прикладання праці поза межами сільського господарства*.

3. Перехід в сільському господарстві до вертикальної інтеграції. Цей напрям реструктуризації, що впливає з попереднього, є вкрай важливим. Створення агрофірм, поглиблена переробка сільськогосподарської продукції на місці, державна підтримка формувань з повним циклом виробництва – не тільки шлях до зростання ефективності аграрних підприємств, але й до розв'язання у значній мірі проблеми прихованого структурного безробіття.

4. Оптимізація галузевої структури. Це надзвичайно актуальна проблема для регіону. Більш-менш нормальна структура посівних площ і поголів'я худоби за роки трансформацій порушена. В рільництві переважають посіви пшениці, кукурудзи і ріпаку. Мізерні посіви цукрових буряків, гороху, гречки, вівса. Практично відсутнє кормовиробництво. Зведені до мінімуму посіви багаторічних бобових трав, які не тільки є поставниками протеїну, але відновлюють родючість ґрунту. Зруйноване тваринництво, особливо виробництво молока, риби, вовни тощо. Тобто галузева структура достатньо далека від науково-обґрунтованих норм, що грубо порушує принципи комплексності і системності розвитку галузі.

Галузеву реструктуризацію можна провести, в першу чергу, шляхом реалізації адекватної фіскальної політики, регулюючи через систему оподаткування, шляхом пільг, субсидій, державних заготівель тощо. Використовувати необхідно також правові і навіть адміністративні регулятори.

5. Оптимізація територіального розміщення аграрного виробництва. Потрібно розробити стратегію розвитку і в територіальному аспекті. Адже реально існують території з різними можливостями і умовами виробництва, існують депресивні райони. Як показали дослідження, розміщення сільськогосподарського виробництва в територіальному аспекті далеке від оптимального. З метою вирівнювання умов розвитку районів варто виробити *поправочні коефіцієнти*, які мають братися до уваги при застосуванні державних регуляторів, особливо при розподілі різноманітних матеріальних стимулів, державних видатків тощо.

Такі поправочні коефіцієнти для адміністративних районів Тернопільської області ми розробили. З цією метою спочатку, застосувавши метод багатовимірної середньої, здійснили рейтингову оцінку районів області окремо за економічним і окремо за соціальним розвитком.

Для проведення рейтингової оцінки на етапі теоретичного аналізу відібрали найважливіші параметри, що характеризують окремо економічний і окремо соціальний розвиток районів. При цьому, відібрані параметри у свою чергу включають в себе кілька взаємозв'язаних показників, тобто є комплексними і, таким чином, глибше відображають ситуацію:

1. Показники економічного розвитку:

- виробництво валової продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь;
- виробництво валової продукції сільського господарства на 1 жителя;
- коефіцієнт рентабельності розвитку галузей сільського господарства.

2. Показники соціального розвитку:

- розмір села (проживає населення);
- віддаленість села (від райцентру, міст);
- віддаленість від зупинок громадського транспорту;
- віддаленість від доріг з твердим покриттям;
- дороги з твердим покриттям і освітлення в селі;
- вік житлового фонду (збудовано до 1970 р. і після 1991 р.);
- благоустрій житла (газ, вода, каналізація, ванна);
- дошкільні заклади (% сіл, де 20 і > дітей і нема ДЗ);
- загальноосвітні школи (% сіл, де 50 і > дітей і нема шкіл);
- заклади культури (% сіл, що не мають клубів, бібліотек, кіно);
- медичні заклади (% сіл, що їх не мають);
- заклади торгівлі (% сіл з населенням > 100 чол., де їх немає);
- заклади побуту (майстерні, КПП тощо);
- заклади громадського харчування (жителів на один заклад);
- спортивні споруди (жителів на споруду);
- культові споруди (жителів на одну церкву);
- технічний стан будівель соціальної сфери (треба капремонт);
- наявна база соціальної сфери (вільні приміщення).

Оскільки серед названих параметрів за сутністю є показники стимулятивного і дестимулятивного впливу на ситуацію регіону, то для забезпечення односпрямованості всіх показників при об'єднанні їх в інтегральну оцінку, ми дестимулятивні показники (X_{dcm}) перетворили у стимулятивні (X_{cm}):

$$X_{cm} = \frac{1}{X_{dcm}}. \quad (2.1)$$

Сутність застосування багатовимірної середньої оцінки полягає в тому, що індивідуальні значення відібраних показників по окремому району (X_{ij}) ми замінили відносною величиною (S_{ij}). Для її розрахунку за базу порівняння ми прийняли середні значення кожного показника сільської території регіону. В розрізі кожного району індивідуальні значення показника розділивши на середні, отримали порівнянні коефіцієнти. В результаті їх визначення (S_{ij}), за кожним із показників в розрізі кожного адміністративного району обчислили середню арифметичну з названих відношень, яка і є багатовимірною (S_j).

Її ми і прийняли за рейтингову оцінку для дослідження окремо економічного і окремо соціального розвитку. З розрахованих багатовимірних рейтингових оцінок (S_j) в розрізі регіонів окремо за економічним і окремо за соціальним розвитком вивели середній коефіцієнт соціально-економічного розвитку по кожному району. Виходячи з нього і розраховували поправочні коефіцієнти як обернені величини (табл. 2.23).

Таблиця 2.23

Поправочні коефіцієнти економічного і соціального розвитку адміністративних районів Тернопільської області

Райони	Багатовимірні рейтингові оцінки		Загальні коефіцієнти соціально-економічного розвитку	Поправочні коефіцієнти
	за економічним розвитком	за соціальним розвитком		
Бережанський	1,60	0,79	1,20	0,83
Борщівський	0,62	1,17	0,90	1,11
Бучацький	1,71	1,56	1,33	0,75
Гусятинський	0,93	1,20	1,07	0,93
Заліщицький	1,45	1,24	1,35	0,74
Збаразький	0,85	0,86	0,85	1,18
Зборівський	0,84	0,82	0,83	1,20
Козівський	1,02	1,24	1,13	0,88
Кременецький	0,42	1,22	0,82	1,22
Лановецький	1,21	2,17	1,69	0,59
Монастирський	0,81	1,11	0,96	1,04
Підволочиський	1,56	1,90	1,73	0,58
Підгаєцький	0,47	0,87	0,67	1,49
Теребовлянський	1,38	1,15	1,27	0,79
Тернопільський	1,30	2,65	1,98	0,50
Чортківський	0,94	1,65	1,30	0,77
Шумський	1,68	2,24	1,96	0,51

Примітки: розробка авторів.

Звісно, розрахунок поправочних коефіцієнтів можна вдосконалювати, зокрема, додатково враховувати забезпеченість регіонів ресурсами, в тому числі природними, але такий підхід до регулювання регіонального розвитку безумовно має право на існування.

6. Техніко-технологічна модернізація середнього і дрібного агробізнесу.

Позитивні структурні зміни неможливо провести без техніко-технологічної модернізації, в першу чергу, середнього і дрібного аграрного виробництва. Адже зростання продуктивності праці у сільськогосподарських підприємствах досягнуто не за рахунок трансферу інновацій, впровадження прогресивних технологій і зростання врожайності та продуктивності, а переважно в результаті небаченого передчасного вивільнення персоналу, який з галузі не вибув, а осів у трудомісткому особистому селянському господарстві. Тому сільському господарству потрібні сучасні прогресивні технології світового рівня, потрібне переведення його на інноваційний шлях розвитку, відродження і розквіт аграрної науки, на що держава зобов'язана виділяти значні кошти, оскільки в

даний час галузь є однією з бюджетотворних в країні. Всього цього можна досягти відомими методами: субсидіями і податковими пільгами за інвестиційними проектами, утворенням державних інвестиційних фондів, фінансуванням НДР до повної потреби тощо.

7. Забезпечення вільного розвитку всіх форм власності і організаційно-правових форм господарювання. Позитивні структурні перетворення не завершаться успіхом без реального утвердження даного принципу. На практиці ж поки що переваги мають крупні корпорації (агрохолдинги) і приватна форма власності. Фермерство, особисті селянські господарства, колективні форми організації праці, кооперація поки що не мають шансів для ефективного розвитку. А в цих сферах перебуває переважаюча більшість зайнятих у галузі, які виробляють більше половини аграрної продукції. Тобто реструктуризацію в цьому напрямі слід продовжити до утвердження справжньої багатокладності і справді вільного розвитку всіх форм власності та господарювання.

8. Збалансований розвиток всіх сфер АПК. Завершення структурних перетворень немислиме без балансування всіх сфер АПК. В цьому сенсі на практиці існують значні проблеми. Зруйнована перша сфера АПК – вітчизняне сільськогосподарське машинобудування. Недорозвинутою, особливо у якісному плані залишається третя сфера – переробка сільськогосподарської продукції. І зовсім розвалена четверта сфера – соціальна інфраструктура сільських територій. Без державного втручання автоматичного ринкового балансування сфер АПК не вийде.

9. Завершення інституційних трансформацій. Ступінь інституційного розвитку галузі не відповідає реальним вимогам, хоча за формальними ознаками зроблено чимало. Зокрема, потрібно змінити псевдодемократизацію управління в сільському господарстві та на сільських територіях на справжню децентралізацію управління ресурсами, підвищення ролі і підключення до цього процесу сільських громад. Зараз цей напрям трансформацій посилено афішується новою владою, що викликає позитивні сподівання.

Потрібно також ліквідувати інституційну недієздатність, тобто створити дієві суспільні інститути, які би протистояли натиску великого капіталу.

Необхідно також розв'язати проблему інституційної неузгодженості. Не додає користі, шкодить національним інтересам становище, коли питання розвитку сільського господарства і села регулюють різні державні відомства, як то: Міністерство аграрної політики і продовольства, Міністерство фінансів, Міністерство економіки, Міністерство екології тощо. Кожне з цих відомств вирішує свої відомчі проблеми, залишаючи далеко позаду проблеми комплексного розвитку сільського господарства і АПК загалом. Потрібно законодавчо прописати роль кожного відомства у розвитку аграрної сфери.

Нарешті, маємо усунути недорозвиненість інституту приватної власності. Для цього необхідно в законодавстві чітко прописати права і обов'язки суб'єктів щодо використання природних ресурсів. Адже нечіткість формулювань у минулому призвела до неконтрольованої односторонньої концентрації ресурсів (насамперед на землю).

10. Вдосконалення ринкових механізмів, що регулюють трансформаційні процеси, позитивну реструктуризацію галузі. Для цього створювати необхідні передумови для повноцінного ринкового регулювання названих процесів і оперативно усувати окремі негативні наслідки дії ринку. Створити високо конкурентне ринкове середовище, здійснити справжню диверсифікацію галузі.

11. Належне фінансове забезпечення успішних трансформаційних змін. Фіскальна, монетарна та інвестиційна політика держави поки що не працюють на створення належного фінансового середовища структурних змін. Швидше навпаки. Без позитивного розв'язання цієї проблеми ніяких позитивних змін не відбудеться. Бюджетні асигнування не мають розпорошуватися, тим більше пропадати у корупційній безодні, а пріоритетно направлятися на фінансування ключових напрямів розвитку аграрної сфери: на селекцію рослин і тварин, на насінництво, племінну справу, дорадництво, новітні технології, інновації, на фундаментальні наукові дослідження тощо.

12. Впровадження стратегічного управління сільським господарством і АПК. Діяльність кожного державного і господарського органу має носити стратегічний контекст, умовно роздвоюватися: щорічно працювати на поточну прибутковість і обов'язково виконувати роботу, яка такої прибутковості не принесе, зате забезпечить майбутню прибутковість, конкурентостійкість і високу стабільність. Необхідно також ввести обов'язкове стратегічне планування, відібрати і виховати відповідні кадри, з підприємницьким, стратегічним мисленням.

13. Перехід до ефективної зайнятості. Індустріалізація галузі неминуче призведе до подальшого помітного скорочення числа зайнятих безпосередньо в сільському господарстві. А тому ще одним неймовірно важливим напрямом розвитку має стати перехід в сільському господарстві до ефективної зайнятості, яка означає, що у галузі має залишитися рівно стільки працюючих, скільки необхідно за прогресивними нормативами. Вивільнених потрібно працевлаштувати тут же, на селі, але поза сільським господарством, розширивши різні сфери прикладання праці. Йдеться, про створення тут несільськогосподарських виробництв і сервісних кооперативів.

14. Докорінна перебудова механізмів державного регулювання структурних змін у галузі і розвитку сільських територій. Вони мають носити стимулюючий характер, а не стримуючий, як нерідко було досі. Йдеться і про впровадження довгострокової оренди, і про протекціонізм через диспаритет цін, і про захист вітчизняного виробника від зарубіжної експансії, і про розв'язання проблем кредитування, зниження податкового тиску, можливо навіть через окремі податкові канікули, і про соціальний розвиток села тощо. Особливо варто виділити стимулювання виробництва відновлюваної сировини на енергетичні цілі, що зараз є актуальним.

15. Усунення диспропорцій комплексного соціального розвитку сільських територій, їх інфраструктури. Про це йшлося у попередньому нашому дослідженні, де ми запропонували ряд конкретних пропозицій і напрямів розв'язання.

3. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК НАПРЯМ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ

3.1. Теоретичні засади поняття соціальної відповідальності аграрного бізнесу

Реформування аграрного сектору економіки України значною мірою вплинуло на розвиток сільськогосподарських підприємств ринкового спрямування із потужним виробничим, технічним та фінансовим потенціалом. Та найбільшого поширення набули різноманітні форми дрібнотоварного виробництва, що виробляють близько 60% валової продукції сільського господарства, особливо в Тернопільській області. Поряд із нерівною конкурентною боротьбою між цими двома категоріями спостерігається також різне їх ставлення до вирішення соціальних питань. В більшості випадків соціальна відповідальність суб'єктів господарювання або бізнесу – один із найслабших напрямів їх діяльності.

Загалом соціальну відповідальність аграрного бізнесу (надалі – СВАБ) необхідно розглядати як процес вирішення соціально значущих проблем як у самому бізнесі, так і на муніципальному, регіональному, національному та глобальному рівнях. Соціально-відповідальними вважають сільськогосподарські підприємства, які мають добросовісну ділову практику, здійснюють розвиток персоналу, виділяють кошти на охорону здоров'я працівників і безпечні умови праці, використовують ресурсозберігаючих технології та інші заходи, що зменшують антропогенний вплив на довкілля тощо. Такий підхід до здійснення аграрного підприємництва забезпечує не тільки соціальну злагодженість у суспільстві, але й підвищує імідж формувань, що, в кінцевому підсумку, позитивно відображається на їх прибутковості і можливостях подальшого використання соціально-відповідального інструментарію.

Соціальну відповідальність можна розглядати у двох вимірах:

1. Соціальна відповідальність як обов'язок особистості, менеджменту, організації, державної структури приймати рішення і робити дії, які підвищують рівень добробуту, відповідають інтересам як суспільства, компанії, громади, так і кожної окремої людини, що відображає етико-моральний аспект суспільних відносин. Це дії, вчинки та заходи філантропічного спрямування, яких ніхто не вимагає і які не надають організації відчутної користі чи прибутку. У цьому сенсі соціальна відповідальність розглядається як різновид суспільної, поряд із економічною (яка зводиться до максимізації прибутку до тієї межі, доки дії організації не виходять за рамки закону) та юридичною (яка передбачає виконання конкретних законів і норм державного та міждержавного регулювання).

2. Соціальна відповідальність як універсальна форма зв'язку та взаємозалежності особистості, держави та суспільства, їх спроможності оцінити наслідки своєї діяльності для сталого суспільного розвитку і відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Актуалізація цієї ідеї

переносить наголос з відповідальності людини перед суспільством і державою на соціальну відповідальність держави перед суспільством і людиною [21].

З позицій цих підходів соціальну відповідальність загалом необхідно розглядати як оптимальний варіант взаємоузгодженості інтересів, прав та обов'язків суспільних суб'єктів є своєрідним способом взаємного обмеження їх дій щодо природних, економічних, соціальних та культурних реалій.

З метою недопущення таких суперечностей у діяльності аграрного бізнесу необхідно запровадити Міжнародний стандарт ISO 26 000:2010 "Керівництво з соціальної відповідальності". Стандарт визначає відповідальність організації за вплив її рішень та діяльності на окрему людину, трудовий колектив, місцеву громаду, суспільство і навколишнє середовище, що реалізується через прозору та етичну поведінку, відповідає сталому розвитку і добробуту суспільства, враховує очікування зацікавлених сторін. КСВ містить, зокрема, такі компоненти, як захист прав людини, навколишнього природного середовища, безпеку праці, права споживачів та розвиток місцевих громад, а також організаційне управління та етику діяльності [22].

Соціальні проблеми сучасного суспільства, питання соціального добробуту, пов'язані із задоволенням соціальних потреб працівників та сільських жителів, є дискусійними, що зумовило існування різних підходів до їх теоретичного і практичного вирішення.

У першу чергу, це стосується самого визначення поняття «*соціальної відповідальності*», яке має у світовій економічній практиці понад півстолітню історію, а у вітчизняній – лише 10 років, та не має єдиного підходу до його тлумачення та характеристики.

Розвиток досліджуваного поняття базується на певних концепціях його формування та сприйняття. Вони пройшли певну еволюцію від створення нормативів до реалізації соціальної діяльності бізнесу. В умовах ринкової трансформації економіки виділяють ряд базових концепцій соціальної відповідальності бізнесу, серед яких слід виділити наступні [23; 24; 25; 26; 27]:

1. *Концепція економічної відповідальності*. Економічна відповідальність підприємства зводиться виключно до максимізації прибутку. Однак в економічно розвинутих країнах таке трактування концепції економічної відповідальності піддають критиці. На практиці дотримання тези про прагнення до максимізації прибутку як єдиного зобов'язання перед суспільством, призводить до негативних наслідків для самого підприємства.

2. *Концепція юридичної відповідальності*. Юридична відповідальність передбачає дотримання діючих законів та норм державного регулювання, яке встановлює межі дозволеного у веденні бізнесу. Підприємство, що слідує законодавчим актам та регуляторним нормам є юридично відповідальним, але воно не обов'язково буде вважатись соціально відповідальним.

3. *Концепція обов'язків*. Згідно з цією концепцією результати діяльності підприємства необхідно оцінювати не лише за економічними показниками, але й за неекономічними критеріями, які включають наступні рівні: юридичні, економічні, етичні та філантропічні обов'язки перед суспільством в цілому.

4. *Концепція корпоративної звітності*. В концепції робиться акцент на

відповідальності підприємства за наслідки своїх дій. З цієї причини підприємство має стати більш підзвітним суспільству.

5. *Концепція етичної відповідальності.* Етично відповідальна поведінка має на меті суспільно корисні дії, що не перетинаються із економічними інтересами підприємства та не передбачені юридичним законодавством.

6. *Концепція корпоративної відповідальності.* Зміст цієї концепції полягає у тому, що на підприємстві та поза його межами є групи зацікавлених осіб (працівники, засновники, акціонери, постачальники, держава, суспільство), які впливають на підприємство або на яких впливає підприємство. Зобов'язання перед цими групами є корпоративною відповідальністю.

7. *Добровільна концепція.* Ця концепція передбачає забезпечення довгострокової перспективи задоволення потреб, корисних для суспільства.

8. *Концепція соціально відповідального маркетингу.* Вона була розроблена з метою заміщення традиційної концепції маркетингу. Цілями даного заміщення були раціоналізація споживання і екологічної захищеності суспільства від негативного впливу виробничих процесів. Особлива увага приділяється комплексній маркетинговій діяльності, що спрямована на задоволення потреб цільового ринку та одночасно враховує соціальні та етичні потреби суспільства в цілому.

Виходячи із цього, під соціальною відповідальністю розуміють свідоме відношення суб'єкта соціальної діяльності до вимог соціальної необхідності, громадянського обов'язку, соціальних завдань, норм і цінностей, розуміння наслідків здійснюваної діяльності для певних соціальних груп і осіб, для соціального прогресу суспільства.

Узагальнюючи всі тлумачення можна визначити, що *соціальна відповідальність аграрного бізнесу* – це його добровільний внесок в розвиток суспільства, у соціально-економічну та екологічну сфери, з якими безпосередньо пов'язаний з основною діяльністю підприємства і виходить за рамки визначеного законодавством мінімуму.

Виходячи із цього, суб'єктом соціальної відповідальності можуть виступати як окрема людина, так і підприємства, організації, колективи, різноманітні соціальні групи, держави, народи, суспільство загалом як сукупний об'єкт соціальної діяльності і соціальної відповідальності.

Однак, на нашу думку, ключовими *суб'єктами СВАБ* цих відносин є держава, бізнес та людина. При чому кожен із них є взаємодоповнюючим елементом формування, надання і користування об'єктами соціальної відповідальності, а держава додатково виступає також інститутом, що регулює соціальну діяльність бізнесу і людини.

Як стверджують ряд науковців, *об'єктом СВАБ* є «різноманітні соціальні спільноти, структури і процеси, на які спрямовуються соціально відповідальні дії з боку бізнесу, а саме інститутів, що його уособлюють» [28, с. 55-56].

Відповідно до міжнародного стандарту ISO 26 000:2010 «Керівництво з соціальної відповідальності» соціально відповідальна діяльність суб'єктів аграрного бізнесу єдино можлива лише за умови трьох видів узгоджень чи взаємозв'язків:

– між організацією і суспільством щодо їх очікувань та взаємного впливу їх рішень і дій (відповідальної поведінки);

– між організацією та її зацікавленими сторонами щодо етично відповідального потенційного чи реального впливу на приватних осіб і організації;

– між зацікавленими сторонами та суспільством щодо узгодження, відповідності інтересів зацікавлених сторін, на які впливає організація, та очікуваннями суспільства, оскільки хоча зацікавлені сторони є частиною суспільства, вони можуть мати інтереси, які не відповідають очікуванням суспільства [22].

На сьогодні соціальна відповідальність стала частиною ділової культури та етики багатьох провідних представників аграрного бізнесу. В усьому світі як великі транснаціональні компанії, так і невеликі місцеві підприємства переосмислюють своє функціонування та формулюють нові стратегії, що дозволили б їм краще реагувати на потреби споживачів, партнерів, суспільства та довкілля. Принципи СВАБ стають однією зі складових успішної стратегії, що зміцнює імідж і репутацію підприємства, приваблює клієнтів та утримує найкращих працівників.

Все це формує ряд *переваг СВАБ*, серед яких можна систематизувати у кілька груп:

1. Поліпшення ефективності процесів виробництва, зумовлене необхідністю знаходити, наприклад, приховані важелі винайдення способів зменшення викидів в атмосферу або пристосування виробництва до технологічних, санітарних, екологічних стандартів.

2. Підвищення мотивації та продуктивності працівників, оскільки всі працівники підприємства водночас є громадянами, споживачами, батьками та мешканцями певного міста, турбота про громаду, про суспільство транслюватиметься в турботу про працівників.

3. Психологічні фактори мотивації, турбота про працівників обертаються формуванням стабільного соціально-психологічного клімату в підприємстві, що сприяє ефективності праці;

4. Підвищення ділової та загальносуспільної репутації підприємства зменшує ризики від можливої втрати ринків, покращує доступ до нових ринків завдяки кращій репутації.

Але на практиці в економічній теорії «склалися» достатньо складні відносини із соціальними питаннями, оскільки вона по суті протиставляє економічну і соціальну політику, відводячи останній другорядну роль. При чому це робить як бізнес, так і держава, від чого страждає людина і природне, соціальне та культурне середовище її проживання.

Аргументом для них є низка *недоліків СВАБ* або суперечностей між економічною та соціальною політикою:

1. Порушення принципу максимізації прибутку;

2. Додаткові витрати на соціальну відповідальність;

3. Недостатня звітність широкій громадськості;

4. Недостатня кваліфікація у розв'язанні соціальних проблем.

З огляду на це можна виділити декілька найбільш характерних підходів до визначення соціальної відповідальності, які характеризують бізнес з позицій його ставлення до соціальної відповідальності:

1. Теорія корпоративного егоїзму або «економізована» концепція розвитку бізнесу в суспільстві – базується на принципах максимізації прибутку і високої продуктивності праці як показниками успішного функціонування підприємства на ринку.

2. Теорія кооперативного альтруїзму – базується на тому, що підприємства мають вносити значний внесок у поліпшення якості життя.

3. Теорія розумного егоїзму – базується на тому, що соціально відповідальний бізнес – це просто «хороший бізнес», оскільки у довгостроковій перспективі скорочує втрати прибутку, дозволяє зміцнити стійкість бізнесу, поліпшити імідж підприємства [28, с. 39; 30, с. 168-170].

Нестабільний розвиток галузі сільського господарства, критичний стан соціальної інфраструктури, низький рівень людського розвитку, забрудненість довкілля, свідчить, що найбільш характерною теорією для сучасного стану в аграрній сфері є щось середнє між першою та третьою.

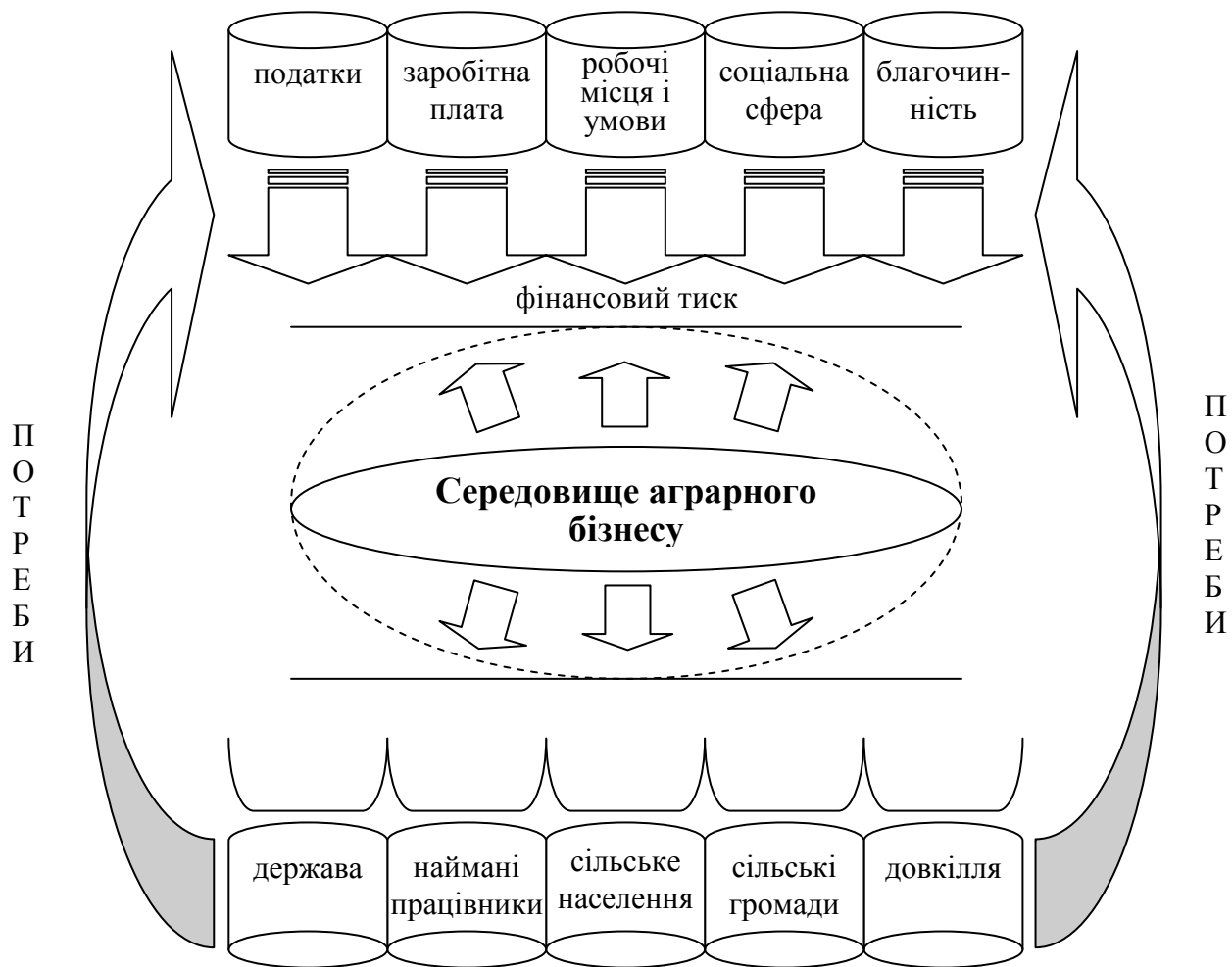
Як свідчить практика, *СВАБ носить багаторівневий характер* [29]:

1. Базовий рівень передбачає виконання таких зобов'язань як своєчасна сплата податків, виплата заробітної плати, за можливості – створення нових робочих місць. Він містить у собі початкові передумови для подальшого формування соціально відповідальної поведінки. На цьому етапі головним принципом є повне виконання компанією усіх зобов'язань у рамках вимог сформульованих законодавством.

2. Другий рівень передбачає забезпечення працівників адекватними умовами не тільки роботи, але й життя: підвищення рівня кваліфікації працівників, профілактичне лікування, будівництво житла, розвиток соціальної сфери. Цей рівень передбачає забезпечення персоналу компанії не тільки належними умовами праці, а й адекватними умовами існування.

3. Третій, вищий рівень відповідальності, на думку учасників діалогу, передбачає благочинну діяльність, або ж філантропію. На цьому етапі соціальні програми стосуються окремих територій присутності підприємств, місцевих громад, або окремих груп місцевого суспільства. Мета цих програм – створення сприятливого суспільного сприйняття організації, а також певні результати, які будуть корисні як суспільству, так і підприємству. Прикладом подібних взаємовигідних програм може бути розбудова транспортної інфраструктури регіону, інвестиції в освіту та охорону здоров'я, благоустрій території.

Враховуючи існування трьох суб'єктів соціальної відповідальності за формою «держава-бізнес-суспільство», відсутність співпраці першого і третього елемента соціальних відносин, конфлікту інтересів між цими суб'єктами, ми відобразили модель соціальної відповідальності та взаємодії суб'єктів в аграрній сфері (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Модель соціальної відповідальності та взаємодії суб'єктів в аграрній сфері

Примітки: розробка авторів

Запропонована модель СВАБ характеризує зв'язок між потребами держави, суспільства загалом, окремих його представників (найманих працівників, жителів та громад) та можливостями аграрного бізнесу здійснювати фінансове забезпечення соціальної складової життя. До неї можна віднести наступні елементи:

1. Рівень виробництва.
2. Формування бюджету держави за рахунок податкових відрахувань.
3. Створення нових робочих місць.
4. Забезпечення працівників гідним рівнем соціального забезпечення.
5. Ефективність інвестицій у людський капітал, розвиток кадрового потенціалу.
6. Добробут і рівень життя громадян, соціально-економічна стабільність.
7. Стан і охорона навколишнього середовища.
8. Підтримка місцевих громад.

Ми спробували розмістити їх у певній послідовності, виходячи із «обов'язковості» для виконання з боку аграрного бізнесу. Примусовий характер їх реалізації впливає із законодавчих вимог держави як інституту, що регулює

будь-яку діяльність на території України. Це відбувається через розуміння того, що сфера виробництва – це єдине економічне середовище, де формується додаткова вартість, створюється можливість для сплати податків, заробітної плати тощо. У зв'язку із цим виникає конфлікт інтересів бізнесу та інших суб'єктів соціальної сфери, що виражається у встановленні мінімально допустимого рівня зобов'язань бізнесу та потреб суспільства.

Таким чином, підтверджується розглянутий нами зміст поняття «соціальна відповідальність» як добровільної діяльності за межами обов'язкового мінімуму, встановленого законом. З цього випливає, що соціальна відповідальність в сучасних умовах господарювання – це «примусово-добровільний» вид діяльності аграрного бізнесу.

Виходячи із такого умовного поділу, СВАБ слід розглядати у внутрішньому та зовнішньому середовищах діяльності сільськогосподарського підприємства. Кожне із них характеризується певними видами їхньої діяльності.

До *внутрішньої СВАБ* можна віднести наступні види діяльності:

- безпека праці;
- стабільна виплата заробітної плати;
- підтримка серед працівників соціально значущої заробітної плати, яка б давала змогу утримувати сім'ю, дітям - здобувати освіту та, крім цього, забезпечувати стабільний споживчий попит;
- додаткове медичне та соціальне страхування працівників;
- розвиток людського капіталу через навчальні програми та програми підготовки і підвищення кваліфікації працівників;
- допомога в критичних ситуаціях (наприклад, у разі серйозного захворювання, смерті рідних чи нещасного випадку з ними) тощо.

До *зовнішньої СВАБ* можна віднести:

- природоохоронну діяльність та ресурсозбереження (дії підприємства для зменшення шкідливого впливу діяльності людини на довкілля, а саме: програма раціонального споживання природних ресурсів; повторне використання та утилізація відходів, організація екологічно безпечних транспортних перевезень, проведення заходів з «озеленення» територій);
- розвиток місцевої територіальної громади – програми, що реалізуються на добровільних засадах і спрямовані на внесення вкладу у справи громади, зокрема підтримка соціально незахищених верств населення, дитинства та юнацтва, збереження й розвиток житлово-комунального господарства, об'єктів культурно-історичного призначення, участь у благодійних акціях, спонсорування місцевих культурних, освітніх і спортивних організацій та заходів тощо;
- добросовісна ділова практика – це програми, що сприяють утвердженню та поширенню чесних ділових стосунків між постачальниками, бізнес-партнерами і клієнтами підприємства.

Зовнішня складова соціальної відповідальності аграрного бізнесу не так чітко окреслена, як внутрішня. Найбільше суперечок виникає з приводу того,

що саме слід відносити до даної сфери. В першу чергу, це стосується соціальної інфраструктури та навколишнього середовища, оскільки в прямих функці аграрного бізнесу не входить фінансування чи утримання цих об'єктів. Це прерогатива і обов'язок держави через механізм накопичення в бюджеті податків і зборів реалізовувати соціальні та екологічні проекти у сільських територіях.

У силу економічних реалій, а також під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників, держава нині не спроможна повною мірою та у достатньому обсязі забезпечити фінансування соціальної сфери та збереження довкілля. А тому об'єктивно слід більш системно та ефективно використати складову вирішення соціальних проблем – соціальне партнерство.

На нашу думку, це можливо, коли для аграрного бізнесу створені адекватні умови функціонування, коли існує чітка взаємодія трьох суб'єктів за формулою «влада – бізнес – суспільство» або «державно-приватного партнерства», яка дозволяє вирішувати питання соціального та екологічного характеру у взаємодії «влада-бізнес» шляхом взаємного конструктивного консенсусу.

3.2. Міжнародний досвід розвитку соціальної відповідальності та можливість його застосування в Україні

Становлення успішних аграрних формувань і їх прагнення подальшого розвитку з одного боку, а також світові тенденції і запит суспільства щодо здорової екології та соціальної справедливості з іншого, зумовили поширення в нашій державі практики корегування стратегій сільськогосподарських підприємств у напрямку їх соціалізації.

Позитивні наслідки переходу бізнесу у розвинутих країнах на соціально-відповідальну поведінку є настільки показовими, що зумовили глобальне трактування соціальної відповідальності бізнесу, як оптимального та ефективного інструмента для вирішення широкого кола питань на шляху до сталого розвитку людства.

Фактично існує два табори міжнародних організацій, що визначають основні тенденції розвитку соціально відповідального бізнесу: ООН та схожі організації світового та континентального рівня, а також бізнес структури та громадські організації локального рівня. Нормативним підґрунтям соціальної відповідальності є здебільшого добровільні норми так званого м'якого права, що реалізують стратегії, декларації та рекомендації інституцій та установ обох таборів. Крім того, в деяких європейських країнах вимоги щодо окремих аспектів соціалізації бізнесу закріплені законодавчо [33, с. 2; 34].

Для України у пошуку оптимального алгоритму соціальної відповідальності аграрного бізнесу важливо скористатись доробком тих держав, що досягли значного прогресу у гармонізації інтересів суспільства, власників капіталу та держави шляхом популяризації такої моделі бізнес-поведінки.

Враховуючи специфіку та особливості соціальної відповідальності бізнесу в окремих країнах, її моделі розрізняють за географічним підходом: американська, європейська та азійська. З них перших дві є діаметрально протилежними: якщо американська модель тісно переплітається з філантропією, а перевага надається реалізації соціальних програм через спеціалізовані компанії, то в межах європейської моделі корпоративної соціальної відповідальності такі програми є складовою стратегії компанії і виступають фактором, що визначає підходи компанії до вибору партнерів, проектів, об'єктів інвестування. Азійська ж модель займає проміжне місце та має як спільні, так і відмінні риси з двома іншими [31; 32].

У таблиці 3.1 наведено порівняння різних моделей соціальної відповідальності бізнесу за ключовими характеристиками.

Таблиця 3.1

Порівняльна характеристика моделей соціальної відповідальності

Ознака порівняння	Американська модель	Європейська (німецька) модель	Азійська (японська) модель
Специфіка соціальної відповідальності	Наближена до філантропії	Є складовою бізнес-стратегії	Формується під впливом культурних традицій
Сфера застосування	Будь-яка. Фінансування соціальних програм відбувається через неприбуткові організації або напряму	Обмежується цінностями та бізнес-стратегією	«Виробнича сім'я» – всі працівники компанії
Правове регулювання	Застосування принципів прецедентного права	Кодифікація законодавства	Відсутнє законодавче регулювання.
Цільовий орієнтир	Бездоганна репутація	Добра воля зробити більше, аніж встановлено	Діють внутрішні корпоративні директиви реалізація завдань та цілей в межах інституту «довічного найму»
Зв'язок бізнесу із його соціальними проектами	Тяжіє до мінімального	Тісний, оскільки реалізація соціального проекту пов'язана із бізнес-стратегією	Тісний (підтримка працівників впродовж усього їхнього життя)
Роль державного регулювання	Відсутня. Бізнес самостійно визначає необхідність та ступінь впливу на вирішення суспільних проблем	Суттєва, вимоги щодо соціалізації бізнесу закріплені на законодавчому рівні	Активна у напрямку впливу на стратегічне планування бізнесу
Вид відповідальності	Індивідуальна	Коллективна солідарна	Коллективна
Відносини із стейкхолдерами	Етичні відносини є запорукою щонайкращого задоволення інтересів власників	Рівне ставлення до всіх зацікавлених осіб	Рівне ставлення до всіх, але особлива увага – «виробничій сім'ї»

Джерело: узагальнено авторами на основі [31; 32]

Для формулювання, пропагування та імплементації оптимальних технологій соціалізації бізнесу в українське сільське господарство доцільно здійснити детальний аналіз кожної із перерахованих моделей.

Європейська модель корпоративної соціальної відповідальності пов'язана насамперед із досягненням компаніями їх основних бізнес-цілей та прагненням підвищити свою інвестиційну привабливість.

Головна особливість цієї моделі полягає у формуванні відповідальності власників капіталу перед найманими працівниками, що зумовлено становленням та посиленням правових вимог та стимулів у сфері соціалізації бізнесу цих країн. Показовим прикладом державного регулювання соціалізації бізнесу у Європі є запровадження обов'язкового інформування громадськості щодо інвестування пенсійних внесків у діяльність соціально відповідальних компаній.

Запорукою швидкого поширення практик соціально відповідальної поведінки бізнесу у Європі є дієве інституційне забезпечення у цих країнах. Саме завдяки спільним зусиллям державних органів, громадських та наукових кіл, а також бізнесу в країнах ЄС вдалося асимілювати соціальну відповідальність у бізнес-практику.

Крім загальних норм у більшості країн-членів ЄС діють внутрішні нормативно-правові акти, що, як правило, є жорсткішими та уточнюючими порівняно із загальноєвропейськими. До прикладу: у Франції діє Закон «Про публічний пенсійний резервний фонд», що вимагає демонструвати соціальні та етичні критерії, використані при інвестиціях; у Бельгії – Закон «Про інформацію, захист споживачів та торгівлю», який забороняє недоброчесну рекламу стосовно впливу на середовище; в Німеччині діє Федеральний закон «Про досягнення рівного ставлення до інвалідів»; в Іспанії - Закон «Про фінанси», який передбачає реформу регулювання благодійної діяльності (пожертви благодійницьким організаціям розглядатимуться як витрати на обіг) тощо.

Азійська (японська) модель сформувалась під впливом культурних традицій та тривалої активної участі держави у стратегічному плануванні бізнесу.

Завдяки еволюційному розвитку соціальна відповідальність увійшла у всі сфери підприємництва та стала нормою ділової поведінки. Так, окрім організаційного розвитку та примноження прибутків ця поведінка передбачає усвідомлення підприємством своєї відповідальності перед суспільством та довкіллям та прагнення прогресу людства в цілому.

Особливістю азійської моделі є уважне ставлення до трудового колективу, що не обмежується виробничими стосунками, а пов'язане із сприянням з боку підприємства вирішенню проблем працівників впродовж усього їхнього життя (фінансова допомога при народженні дітей, придбанні житла, лікуванні, навчанні тощо). Чени «виробничої родини», працюючи на підприємстві, передують у такзваному «довічному наймі», що гарантує працівнику у разі сумлінної праці соціальний захист, фінансову підтримку, кар'єрне зростання та щедрі пенсійні виплати. Жодна із норм бізнес-поведінки,

що стосується суспільних ініціатив не передбачена у законодавстві, проте вони є соціальним імперативом та безумовними до виконання для більшості великих компаній.

До практичного державного регулювання у сфері соціальної відповідальності Японії належать: рішення щодо запровадження збору за вуглець, що міститься у пальному та використання отриманих коштів на проведення заходи проти глобального потепління; активна участь Японії у пропагуванні соціально відповідального бізнесу в ООН.

Успішні підприємства формують у своїй структурі спеціалізовані відділи для реалізації соціальних ініціатив підприємства, які контролюють питання пов'язані із соціальною відповідальністю та тісно співпрацюють із відділами інвестицій, фінансів та екології [37]. Варто зазначити, що інформацію про проведені суспільні заходи підприємства, як правило, активно просувають через ЗМІ, відображають у своїх звітах діяльності, наводять як позитивний аргумент у ході налагодження співпраці із новими партнерами, використовують для формування свого бізнес іміджу.

Отже, ключовими особливостями азійської моделі соціальної відповідальності є: її міцне культурне підґрунтя; соціальна згуртованість в межах підприємства; інститут «довічного найму» працівників; державне регулювання стратегічного планування бізнесу; спрямування ідеології підприємства на сприяння цивілізаційному розвитку як окремої людини, так і прогресу людства в цілому.

Американська модель еволюціонувала упродовж останнього століття та набула своїх характерних рис, механізмів реалізації соціальних ініціатив бізнесу. Особливістю цієї моделі соціальної відповідальності є добровільний характер участі підприємства у вирішенні проблем суспільства. Корпоративна допомога, як правило, має форму благодійності, меценатства, спонсорства та реалізовується через спеціальні благодійні фонди, у створенні яких бере участь підприємство-благодійник. Участь у соціальних проектах підприємств не пов'язана із їхньою стратегією і часто зумовлена філантропічними рисами їх власників [34].

Аргументами на користь американської моделі є: її простота або відсутність потреби залучення у штат підприємства спеціалістів з реалізації соціальних проектів; наочність результатів доброчинності та їх позитивний вплив на імідж підприємства; найбільша підтримка з-поміж інших моделей соціальної відповідальності у населення та громадських організацій, що сприймають соціальні ініціативи бізнесу як піклування про конкретну людину, громаду, мешканців села чи регіону.

Щодо економічної ефективності варто зазначити, що американська модель є затратною, оскільки реалізація соціальних програм є безкорисною і не передбачає досягнення бізнес-цілей, основною її метою є завоювання довіри та симпатії з боку суспільства. Досить поширеною у цій моделі соціальної поведінки є практика реалізації екологічних проектів, рівень фінансування яких прийнято інтерпретувати, як ступінь гармонійності функціонування компанії-благодійника у довіллі.

Варто зазначити, що участь бізнесу у вирішенні соціальних проблем має стихійний характер і залежить від економічного стану підприємства, а також інтенції власників та менеджменту.

Не випадково у проведеному дослідженні найширше висвітлено європейську модель та досвід її впровадження у країнах Європи. Саме ця модель є оптимальною для українських підприємств та найбільш гармонійно влітається у місцевий менталітет, традиції, та економічні реалії.

Сільське господарство з-поміж інших галузей народного господарства в ході функціонування має найтісніші взаємозв'язки із населенням та довкіллям, тому аграрні підприємства мусять формувати свою бізнес стратегію із врахуванням суспільних запитів. Крім того вони мають не лише фінансувати такі проекти, а й бути генераторами чи ініціаторами ідей щодо сталого розвитку людини та природи. Також важливо щоб суспільні проекти, які реалізує підприємство, були пов'язані із його діяльністю. Такий підхід дасть змогу підкреслити гармонійність його господарської діяльності в навколишньому середовищі та отримати суспільне схвалення та підтримку.

Фактично без жодного нормативного підґрунтя українські аграрії уже розпочали впровадження європейської моделі у свою практику (Астрарта-Київ, Нібулон, Сварог-Вест Груп, Агро-Інвест Україна, Укрзернопром). Вони традиційно беруть участь у вирішенні соціальних проблем у тій місцевості, де знаходяться їхні виробничі потужності та угіддя. В основному це фінансова допомога, використання техніки підприємства (ремонт і обслуговування польових доріг), продовольча допомога освітнім, медичним закладам та соціально незахищеним групам населення. до прикладу компанія «Агро Інвест Україна» у травні 2014 року запустила соціальну ініціативу «Швидка допомога – з турботою про людей», в рамках якої вже відремонтовано приміщення фельдшерсько-акушерських пунктів, закуплено та обладнано чотири автомобілі швидкої допомоги, а також організовано диспетчерську службу по координуванню роботи лікарів та водіїв швидкої [38].

Сьогодні українські підприємства хоча і оперують термінами «соціальна відповідальність» та «соціальні інвестиції», їх реальна соціальна політика частіше обмежується звичайною благодійністю. Практика створення соціально орієнтованого аграрного бізнесу ускладнюється тим, що немає чіткого уявлення, що таке соціальна відповідальність бізнесу і як вона впливає на конкурентоздатність [39]. Крім того соціальні ініціативи здебільшого є локальними та безсистемними. Тому необхідно сформувати методичний інструментарій стратегічного планування соціальної діяльності підприємства. Також актуальним є формування на державному рівні сприятливих правил гри, що стимулювали б впровадження соціальної відповідальності у практику ведення сільського господарства.

Отже, європейська модель соціальної відповідальності є оптимальною для впровадження у вітчизняний аграрний сектор. Це можна пояснити тим, що умови його ведення уже значною мірою імплементовані до європейських та продовжують наближуватись. До того ж ця модель є найефективнішою з точки зору інвестування, оскільки реалізація соціальних проектів веде до збільшення

активів підприємства (зростає довіра до соціальноорієнтованої компанії, що згодом конвертується у збільшення попиту, лояльність контрагентів, вмотивованість працівників та прихильність населення).

З досвіду країн ЄС ефективність поширення соціально відповідальної поведінки у сільськогосподарських підприємствах значною мірою залежить від дієвого державного регулювання, одним із найважливіших інструментів якого є стимули (податкові пільги для виконавців суспільно важливих проектів, компенсації за екологізацію аграрного виробництва, підвищення якості та безпечності аграрної продукції, сприяння мотивації та соціальному захисту персоналу, підвищенню їхнього професійного рівня та благополуччя).

3.3. Оцінка стану і перспективи розвитку соціальної відповідальності в аграрному секторі економіки Тернопільщини

Як уже згадувалося раніше у вітчизняній практиці ведення аграрного бізнесу відсутні чіткі підходи до розуміння, впровадження соціально відповідальної поведінки сільськогосподарських підприємств, а також уявлення про те, якими є етичні принципи сучасного бізнесу й економічні вигоди соціально відповідальної поведінки. Відповідно до цього проблематичним є здійснення оцінки стану соціальної відповідальності бізнесу в аграрній сфері.

Саме тому, на наш погляд, виникає необхідність в обґрунтуванні методичного підходу до оцінки сучасного стану соціальної відповідальності аграрного бізнесу та визначення перспектив її розвитку для підприємств Тернопільської області.

Звертаючись до міжнародного досвіду розвитку соціальної відповідальності, можна визначити сукупний перелік показників (індикаторів), що можуть бути застосовані для оцінки окремих складових СВАБ та передбачає наступне:

- наукове обґрунтування діяльності у сфері СВАБ, що дозволяє забезпечити об'єктивність вибору напрямів та мінімізувати вплив факторів, що носять суб'єктивний характер;

- комплексність та широке охоплення складових при аналізі діяльності підприємств у сфері соціальної відповідальності;

- визначення орієнтирів покращення діяльності у даній сфері через формування нормативних (порогових) значень показників.

Вивчення світових підходів і практик щодо оцінки соціальної відповідальності вітчизняними науковцями дозволило виокремити та узагальнити ряд методичних інструментів.

Зокрема, у роботі Грициної Л.А. запропоновано проводити оцінку рівня соціальної відповідальності підприємства, яка базується на застосуванні системи нормативно-індикативного регулювання як сукупності показників, що визначають екологічну, суспільну, трудову та економічну складові її прояву, та передбачає поєднання розрахунку таксономічного показника як синтетичної

величини, що складається з усіх ознак, які характеризують об'єкт дослідження та оцінку значень окремих показників [43].

Мазурик О.В. виділяє загальний якісний індекс соціальних інвестицій, який показує рівень комплексності соціальної діяльності підприємства, а до часткових показників відносить якісний індекс соціальних інвестицій для певного підприємства, що показує рівень комплексності соціальної діяльності підприємства [44, с. 128].

Відповідно до концепції соціальної відповідальності передбачено основні складові соціальної відповідальності підприємства, а саме: організаційне управління, права людини, трудові відносини, чесна операційна діяльність, захист навколишнього середовища, питання захисту прав споживачів, розвиток місцевих громад і співпраця з ними [45]. Тому окремі вчені пропонують проводити показника «ступінь соціальної відповідальності» на основі запропонованих концепцією соціальної відповідальності складових по принципу термометра [46].

В свою чергу, враховуючи обмеженість і відсутність у цих критеріях стратегічної направленості, Кужель В.В. пропонує низку якісних показників оцінки соціальної відповідальності бізнесу в аграрній сфері (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Показники якісної оцінки соціальної відповідальності аграрного бізнесу [47]

Група показників соціальної відповідальності перед співробітниками	Група показників зовнішньої середина	Група показників поведінки підприємства на аграрному ринку
<ul style="list-style-type: none"> - плинність кадрів; - оплата та умови праці у співставності зі середньогалузевими; - структура людського капіталу в гендерному розрізі; - оцінка підприємства власними співробітниками 	<ul style="list-style-type: none"> - вплив та витрати підприємства на охорону природи; - використання вторинної сировини; - енергоємність виробництва; - штрафні санкції за перевищення екологічних нормативів 	<ul style="list-style-type: none"> - недобросовісна реклама; - штрафні санкції антимонопольного комітету; - сервісне обслуговування покупців; - кредиторська заборгованість; - рівень відповідності стандартам та сертифікація продукції; - участь у стратегічному розвитку регіону

Аналізуючи дані таблиці, можна зробити висновок, що запропоновані групи показників відображають ступінь взаємовідносин аграрного бізнесу із природним, соціальним середовищем у наступних аспектах: економічній, трудовій, суспільній та екологічній відповідальності. Виходячи із цього, оцінка СВАБ повинна базуватися на системі показників діяльності окремих підприємств. Для найбільш повної і всебічної оцінки соціальної відповідальності необхідно скористатися комбінацією і якісних, і кількісних параметрів, що дозволить провести всебічну діагностику та оцінити ефект СВАБ.

Перелік показників оцінки екологічної, суспільної та трудової відповідальності, методика їх розрахунку, нормативні (порогові) значення показників (індикаторів) оцінки окремих напрямів прояву СВАБ та методику їх розрахунків у літературі пропонують визначати на основі аналізу діючих нормативно-правових актів, публікацій, які стосуються суміжних сфер та розкривають питання оцінки екологічної безпеки виробництва, оподаткування підприємства, відносин із різними групами зацікавлених сторін, управління та розвитку персоналу, процедури проведення фінансово-економічного аналізу.

В результаті загальний перелік показників, що визначають основні складові СВАБ, а саме його екологічну, суспільну трудову та економічну відповідальність, складається відповідно із 6, 11, 16 та 18 коефіцієнтів [48].

При цьому у розглянутих підходах щодо проведення оцінки соціальної відповідальності передбачається реалізація трьох етапів:

- *перший* – визначення абсолютних величин соціальних витрат;
- *другий* – обчислення індивідуальних коефіцієнтів;
- *третій* – розрахунок комплексних коефіцієнтів у порівнянні з

прийнятою базою (середнім чи найкращим підприємством).

Проаналізувавши існуючі методичні підходи до оцінки соціальної відповідальності аграрного бізнесу, слід наголосити на ряд недоліків:

1. Окремі положення мають занадто теоретичний характер і не враховують особливості аграрного виробництва та його взаємозв'язок із природним і соціальним середовищем.

2. Запропонована громіздка система індикаторів оцінки різних видів відповідальності базується на загальноприйнятих аналітичних прийомах і практично нічим не відрізняється від методики проведення аналізу фінансового стану підприємства.

3. Більшість запропонованих методик стосуються алгоритму проведення оцінки на рівні окремого підприємства, що унеможливило її застосування на рівні регіону чи макрорівні, а застосування їх у комплексі, на наш погляд, є необхідністю.

4. Частина розроблених коефіцієнтів враховує лише один із напрямів відносин підприємства із зовнішнім середовищем, зокрема соціальним, що не у повній мірі відображає комплекс зв'язків.

Тому з метою всебічного аналізу стану і розвитку соціальної відповідальності аграрного бізнесу на регіональному рівні у порівнянні з іншими галузями, допускаючи також оцінку СВАБ за окремими підприємствами та визначення інтегрального показника, нами запропоновано показники розвитку аграрного сектору економіки та сільських територій Тернопільської області. Згідно цих показників можна робити певні висновки про вплив СВАБ на економічні, соціальні та екологічні складові життя регіону (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Окремі показники розвитку аграрного сектору економіки
та сільських територій Тернопільської області**

Показники	2012	2013	2014	2014 р. до 2012 р.	
				+, -	%
Економічні показники					
Фізичний обсяг випуск (у фактичних цінах; млн.грн.) *	8785	10060	10029	1244	114,2
- темп зростання, % *	142,8	114,5	99,7	-43,1	x
- індекс до середнього рівня по економіці*	1,12	1,08	1,01	-0,11	x
Валова додана вартість (у фактичних цінах; млн.грн.) *	3448	3896	3925	477	113,8
- темп зростання, % *	146,2	112,9	100,7	-45,5	x
- індекс до середнього рівня по економіці*	1,17	1,05	0,96	-0,21	x
Виробництво продукції сільського господарства на одну особу, грн.	7368	7488	8557	1189	116,1
Виробництво продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь, тис.грн.	824,1	834,5	947,4	123,3	114,9
Продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах (у постійних цінах 2010р.), тис. грн.	233,7	237,1	278,9	45,2	119,3
Фінансовий результат (сальдо) підприємств до оподаткування, млн. грн.	793,2	78,8	-1826,5	-2619,7	-3,02 р.
- темп зростання, %	78,6	9,9	-23,2р.	-2398,6	x
- індекс до середнього рівня по економіці	0,14	0,36	1,19	1,05	x
Рентабельність операційної діяльності, %	13,5	5,6	-7,0	-20,5	x
- відхилення до середнього рівня по економіці, +/-	5,8	-2,7	-0,9	-6,7	x
Соціальні показники					
Кількість сільського населення, тис. осіб	603,5	599,6	595,6	-7,9	98,6
Частка сільського населення, %	56,2	56,0	55,8	-0,4	x
Припадає сільського населення на 1 особу міського населення, осіб	1,29	1,28	1,27	0,01	98,4
Природний приріст (скорочення), ‰:	-2,9	-3,7	-3,1	-0,2	x
- міського населення	0,9	-0,2	1,2	0,3	x
- сільського населення	-5,8	-6,4	-6,7	-0,9	x
Частка сільського населення з середньодушовими еквівалентними грошовими доходами у місяць, нижчими, % *:					
- середнього рівня грошових доходів *	66,2	66,7	62,7	-3,5	x
- індекс до міського населення *	1,06	1,05	1,03	-0,03	x
- прожиткового мінімуму *	29,3	32,7	31,6	2,3	x
- індекс до міського населення *	1,42	0,98	1,14	-0,28	x
Частка оплати праці у структурі грошових доходів домогосподарств (у середньому за місяць у розрахунку на домогосподарство), % *:	39,3	35,6	41,9	2,6	x
- індекс до міського населення *	0,76	0,65	0,92	0,16	x

Продовження табл. 3.3

Трудові показники					
Зайняте населення у сільському господарстві, тис. осіб	143,6	148,3	130,0	-13,6	90,5
Наймани працівники у сільському господарстві, тис. осіб	15,0	14,6	14,4	-0,6	96,0
Частка найманих працівників, зайнятих, %	10,4	9,8	11,1	0,7	x
- індекс до середнього рівня по економіці	0,22	0,21	0,23	-0,01	x
Середньомісячна номінальна заробітна плата по економіці, грн.:	2185	2359	2527	342	115,6
- у сільському господарстві	1800	2048	2260	460	125,5
- у % до середнього рівня по економіці	82,3	86,8	89,4	7,1	x
Частка витрат на оплату праці у структурі собівартості продукції, %	5,5	5,5	5,0	-0,5	x
Частка відрахувань на соціальні заходи у структурі собівартості продукції, %	2,0	2,0	1,9	-0,1	x
Екологічні показники					
Відведено зворотних вод у поверхневі водні об'єкти, млн.м ³	49,7	51,2	52,3	2,6	105,2
Частка сільського господарства, %	68,4	71,3	72,0	3,6	x
Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення, тонн	2488,0	2680,6	2432,7	-55,3	97,8
Частка сільського господарства, %	11,9	16,9	29,5	17,6	x
Викиди діоксиду вуглецю в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення, тис. тонн	10,5	17,6	18,3	7,8	174,3
Частка сільського господарства, %	1,2	2,8	3,5	2,3	x

* Дані вказані за 2011-2013 рр.

Примітка: складено авторами на підставі джерел [12; 13; 14; 15].

Додаткові результати власних досліджень щодо взаємовідносин аграрного бізнесу та соціальної сфери сільських територій викладені у монографії «Розвиток сільських територій і формування їх трудового потенціалу: демографічні, освітньо-фахові і соціально-інфраструктурні чинники» (2014 р.).

Дані таблиці свідчать про те, що на практиці рівень запровадження принципів соціальної відповідальності представниками аграрного бізнесу має негативну тенденцію і не збігається з декларуванням їхньої позиції щодо цього процесу.

Так, отримані позитивні економічні результати підприємств аграрного сектору економіки Тернопільської області (темпи виробництва зростають – 114-116%, підвищується рівень продуктивності (119,3%) та рентабельності – становить більше 10%) мали б позитивно відобразитися на соціальній та екологічній сфері. Однак більшість із цих індикаторів відображають ситуацію до навпаки, хоча необхідно підкреслити, що СВАБ носить як прямий, так і опосередкований вплив:

1. Соціальні показники: кількість сільського населення постійно скорочується – 98,6%, а також їх частка – мінус 0,4%; підвищується природне скорочення чисельності сільського населення – мінус 0,9‰; збільшується частка населення, доходи яких нижчі за середній рівень (-3,5%) і прожитковий мінімум (2,3%), а порівняно із міським населенням ситуація ще гірша -0,03 та -0,28.

2. Трудові показники: знижується кількість зайнятих (90,5%) та найманих працівників (96,0%) у сільському господарстві; середньомісячна номінальна заробітна плата у галузі зросла лише на 25,5%; частка витрат на оплату праці та відрахувань на соціальні заходи у структурі собівартості продукції поступово знижується і становить відповідно 5,0 та 1,9.

3. Екологічні показники: галузь сільського господарства займає найбільшу частку у відведенні зворотних вод у поверхневі водні об'єкти (72,0%); постійно зростають обсяги викидів забруднюючих речовин (97,8%) і діоксиду вуглецю (174,3%).

Підтвердженням цих даних є висновки Федерації профспілок України, в якій стверджують, що не дивлячись на велику кількість компаній які позиціонують себе як соціально відповідальні, залишається ряд проблем про які всі знають, але вважають за краще не згадувати. Так, наприклад:

- за даними Державної служби статистики України останні 15 років щорічно збільшується кількість працюючих в умовах, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормам;
- на багатьох підприємствах до 80 відсотків машин, механізмів, іншого обладнання і транспортних засобів не відповідають вимогам безпеки;
- кожен п'ятий працівник в Україні отримує заробітну плату, нижчу за прожитковий мінімум;
- перевірки державної інспекції праці та профспілками на 95 % перевірених підприємств було виявлено порушення законодавства про працю [49].

Якщо ж оцінювати ситуацію із СВАБ загалом, то існуюча політична та економічна нестабільність впливає на: скорочення витрат сільськогосподарських підприємств на проекти із соціальної відповідальності, які традиційно цим займалися; відмову представників аграрного бізнесу виділяти на соціальну відповідальність кошти, для яких ця діяльність доволі новою. Однак, на нашу думку, у цьому присутній і позитив. Він полягає у тому, що аграрний бізнес, усвідомлюючи важливість та необхідність партнерських відносин з іншими учасниками СВАБ, більш якісно будуть реалізовувати існуючі соціальні та екологічні проекти та уникнуть формалізму у формуванні стратегії її розвитку.

У питаннях розвитку соціальної відповідальності аграрного бізнесу необхідно врахувати також важливу роль державної політики, адже саме від неї залежить становлення практично всіх елементів механізму її становлення. Із цією метою необхідно розробити й реалізувати комплексну державну програму підтримки й стимулювання СВАБ.

До цієї системи варто включити наступні елементи:

- поширення суспільної думки щодо значущості СВАБ для соціального та економічного розвитку підприємства, громади і держави;
- формування позитивної думки серед представників аграрного бізнесу відносно активної соціальної позиції у суспільстві;
- розроблення нормативно-правових документів із однозначним тлумаченням соціальної відповідальності, критеріями її виміру та формами застосування;
- унормувати систему преференцій для аграрних підприємств, що запроваджують політику соціальної відповідальності та реалізують соціально важливі соціально-економічні та екологічні програми;
- удосконалення та активне застосування податкового механізму, який визначатиме пільги в процесі реалізації соціальних програм;
- передбачити в законодавстві, що регулює розкриття інформації про нефінансові ризики діяльності підприємств, вимоги до суб'єктів господарювання у сфері соціальної відповідальності;
- розробити державні механізми стимулювання реалізації політики безперервного системного вдосконалення СВАБ.

Така система має орієнтуватися не лише на зменшення та запобігання негативним наслідкам діяльності представників аграрного бізнесу, а й на досягнення економічного, екологічного та соціального ефектів, що може розглядатися як основа підвищення конкурентоспроможності окремих підприємств і забезпечення стратегії їх розвитку.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ

Серед важливих висновків і пропозицій проведених досліджень можна виділити наступні.

1. Загалом необхідно виділити три основні етапи здійснення аграрних трансформацій: перший – 1991-1999 рр. – безсистемні точкові трансформаційні заходи, що призвели до певних успіхів у приватизаційних процесах та значного погіршення параметрів розвитку галузі; другий – 2000 – до тепер – більш системні заходи держави по прискоренню реформ, що призвели до призупинення економічного спаду галузі, певної стабілізації і прискорення темпів розвитку з окремих напрямів; третій – майбутній – після розробки стратегії системної реструктуризації.

2. Результативність структурних трансформацій в аграрному секторі економіки регіону за роки аграрних реформ запропоновано оцінювати за наступною системою індикаторів: динаміка обсягів і економічної ефективності аграрного виробництва; динаміка рівнів продуктивності праці у сільському господарстві; динаміка показників продовольчої безпеки; динаміка конкурентоспроможності аграрної продукції; динаміка індикаторів, що характеризують комплексний розвиток сільських територій; динаміка індикаторів, що характеризують рівень життя сільського населення.

3. Структурні зміни в Тернопільській області найбільш відчутно визначила наступна провідна тенденція – формування дуальної моделі структури сільського господарства: з одного боку утверджувалася корпоративна індустріальна модель і корпоративний сектор (в першу чергу агрохолдинги), з другого – індивідуальна традиційна модель і, відповідно індивідуальний сектор (особисті селянські господарства, фермерство). Формування дуальної моделі відбувалося не планомірно, не системно, без достатнього регулятивного впливу держави.

4. Оцінюючи результати трансформацій, варто наголосити на необхідності впровадження концепції подальшої реструктуризації аграрної сфери, яка б мала базуватися на наступних принципах: системності, сумісності складових та їх зосередженості на досягненні завдань реструктуризації; науковості і обґрунтованості; безперервності і надійності; планомірності, пропорційності та стратегічного контексту; партисипативності; демократизму; несуперечливості оцінок; справедливого розподілу між суб'єктами ризиків; досконалого інформаційного забезпечення; гнучкості.

5. Серед напрямів подальшої реструктуризації сільського господарства регіону необхідно виділити наступні: вдосконалення земельних відносин; оптимальна концентрація та інтеграція виробництва; оптимізація галузевої структури галузі і її територіального розміщення; техніко-технологічна модернізація середнього і дрібного агробізнесу; вільний розвиток всіх форм власності і організаційно-правових форм господарювання; збалансований розвиток всіх сфер АПК; завершення інституційних трансформацій; вдосконалення ринкових механізмів; належне фінансове забезпечення;

впровадження стратегічного управління галуззю; перехід до ефективної зайнятості; докорінна перебудова механізмів державного регулювання структурних змін у галузі і розвитку сільських територій; усунення диспропорцій комплексного соціального розвитку сільських територій.

6. Соціальна відповідальність як напрям реструктуризації аграрної галузі характеризується свідомим відношенням суб'єкта господарської діяльності до вимог соціальної необхідності, громадянського обов'язку, соціальних завдань, норм і цінностей, розуміння наслідків здійснюваної діяльності для певних соціальних груп і осіб, для соціального прогресу суспільства. Тому соціальна відповідальність аграрного бізнесу – це його добровільний внесок в розвиток суспільства, у соціально-економічну та екологічну сфери, з якими безпосередньо пов'язаний з основною діяльністю підприємства і виходить за рамки визначеного законодавством мінімуму.

7. Соціальну відповідальність аграрного бізнесу слід розглядати на кількох рівнях: базовий рівень передбачає виконання таких зобов'язань як своєчасна сплата податків, виплата заробітної плати, за можливості – створення нових робочих місць; другий рівень соціальної відповідальності аграрного бізнесу передбачає забезпечення працівників адекватними умовами не тільки роботи, але й життя: підвищення рівня кваліфікації працівників, профілактичне лікування, будівництво житла, розвиток соціальної сфери; вищий рівень відповідальності, що передбачає благодійну діяльність, або ж філантропію.

8. Найбільш оптимальною моделлю розвитку соціальної відповідальності для впровадження в аграрну сферу є європейська. Це пояснюється наступним: умови ведення вітчизняного аграрного бізнесу значною мірою імплементовані до європейських стандартів; вона базується на принципах інвестування в соціальні проекти, що, як правило, веде до збільшення активів підприємства (зростає довіра до соціальноорієнтованої компанії, що згодом конвертується у збільшення попиту, лояльність контрагентів, вмотивованість працівників та прихильність населення).

9. З метою всебічного аналізу стану і розвитку соціальної відповідальності аграрного бізнесу на регіональному рівні у порівнянні з іншими галузями, допускаючи також оцінку СВАБ за окремими підприємствами та визначення інтегрального показника, нами запропоновано показники розвитку аграрного сектору економіки та сільських територій Тернопільської області. На підставі зроблених висновків про вплив СВАБ на економічні, соціальні та екологічні складові життя регіону нами запропоновано напрями її стимулювання, що включає: поширення суспільної думки щодо значущості СВАБ; формування позитивної думки серед представників бізнесу відносно СВАБ; розроблення нормативно-правових документів у цій сфері; унормувати систему преференцій для аграрних підприємств; удосконалення та активне застосування податкового механізму; розробку державних механізмів стимулювання реалізації політики соціальної відповідальності підприємств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Піддубна Л.І. Конкуренентоспроможність економічних систем: теорія, механізм регулювання та управління: монографія / Л.І. Піддубна. – Х.: ІНЖЕК, 2007. – 368 с.
2. Малік М.Й. Конкуренентоспроможність аграрних підприємств: методологія і механізми: Монографія / М.Й. Малік, О.А. Нужна. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 270 с.
3. Амбросов В.Я. Оцінка конкурентоспроможності агроформувань / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // Вісник ХНАУ. – 2009. – №10. – С. 23-28.
4. Шепіцен А.О. Дослідження і обґрунтування методики визначення конкурентоспроможності продукції АПК / А.О. Шепіцен // Вісник Житомир. інж-технолог. ін-ту. – 2002. Вип. 21. – С. 286-293.
5. Забезпечення конурентоспроможності і економічного зростання регіонального АПК: [кол. моногр.] / за ред. І.І. Червена, Л.А. Євчук, - М., 2005. – 440 с. – (Миколаїв. держ. аграр. ун-т).
6. Олійник О.В. Підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств на ринку зерна: кол. монографія / О.В. Олійник, В.Й. Шиян, В.В. Олійник / Харк. Нац. аграр. ун-т ім. В.В. Докучаєва. Харків: ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, 2011. – 227 с.
7. Сідун В.А. Економіка підприємства / В.А. Сідун, Ю.В. Пономарьова. – К.: ЦНЛ, 2003. – 436 с.
8. Минитер Р. Миф о доле рынка / Р. Минитер. – М.: ООО "Издательство "Добрая книга", 2003. – 176 с.
9. Шкарпет С.М. Діагностика та оцінка конкурентоспроможності підприємств / С.М. Шкарпет, С.В. Остряніна // Формування ринкових відносин в Україні. – 2009. – № 6. – С. 158-164.
10. Економіка підприємства / За ред. Й.М. Петровича. – Л.: Новий світ, 2004. – 436 с.
11. Ансофф И. Стратегическое управление / Пер. с англ. – М.: Экономика, 1989. – 519 с.
12. Сільське господарство Тернопільської області за 2013 рік. Статистичний збірник / за ред. В.Г. Кирича. – Тернопіль : ГУС у Тернопільській області, 2014. – 216 с.
13. Сільське господарство Тернопільської області за 2014 рік. Статистичний збірник / за ред. Т.М. Грищук. – Тернопіль : ГУС у Тернопільській області, 2015. – 228 с.
14. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2013 рік. / за ред. В.Г. Кирича. – Тернопіль : ГУС у Тернопільській області, 2014. – 443 с.
15. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2014 рік. / за ред. Т.М. Грищук. – Тернопіль : ГУС у Тернопільській області, 2015. – 442 с.
16. Витрати і ресурси домогосподарств Тернопільщини у 2014 році. Статистичний збірник / за ред. Н. С. Дідуник. – Тернопіль : ГУС у Тернопільській області, 2015. – 212 с.

17. Сайт Головного управління статистики у Тернопільській області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док.: <http://te.ukrstat.gov.ua/>.
18. Тернопільщина напередодні переходу до ринкових відносин – Тернопіль: Тернопільське обласне управління статистики, Економічний комітет Тернопільського облвиконкому, 1991. – 227 с.
19. Соціальні індикатори рівня життя населення Тернопільської області за 2013 рік. Статистичний збірник / за ред. Т.М. Грищук. – Тернопіль : ГУС у Тернопільській області, 2014. – 205 с.
20. Саєнко М. Г. Розвиток сільських територій і формування їх трудового потенціалу: демографічні, освітньо-фахові і соціально-інфраструктурні чинники / М.Г.Саєнко, А.П.Сава. Монографія. – Тернопіль: Крок, 2014. – 365 с.
21. Савченко І. Г. Інституційна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави в Україні [Текст] : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. к. держ. упр. : спец. 25.00.01 “Теорія та історія державного управління” / І. Г. Савченко ; Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. — Х. : [б. в.], 2007. — С. 9.
22. ISO 26 000:2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://znaimo.com.ua/ISO_26000.
23. Зеленко О. О. Засади формування концепції соціальної відповідальності українських підприємств – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://confcontact.com/2009ip/zelenko.php/> – Дата доступу: жовтень 2015.
24. Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер, Г. Армстронг, Дж. Сондерс, В. Вонг; [пер. с англ.]. – М.: Издательский дом“Вильямс”, 1998. – 1056 с.
25. Мескон М.Х. Основы менеджмента / М.Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури; [пер. с англ.]. – М.: Издательство“Дело”, 1997. – 704 с.
26. Булах І.В. Поняття соціально-відповідального маркетингу / І.В. Булах, Г.А. Какуніна, О.О. Черних // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – №5. – Т.4. – С. 67–69.
27. Софієнко А.В. Соціальна відповідальність бізнесу: розуміння та сучасні тенденції/ А.В. Софієнко // Економічні інновації. – 2012. – В. 47. – С. 297-301.
28. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / [А.М. Колот, О.А. Грішнова та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Колота. – К.: КНЕУ, 2012. – 501 с.
29. Гоголя О.П., Кудінова І.П. Соціальна відповідальність бізнесу. – К.: Видавництво Національного університету біоресурсів і природокористування України, 2008. – 79 с.
30. Верба Д.В. Теоретичні дослідження соціальної відповідальності роботодавця / Д.В. Верба // Україна: аспекти праці. – 2013. – №2. – С. 33-40.
31. Македон В. В. Дослідження процесів забезпечення соціальної відповідальності у провідних моделях корпоративного управління [Електронний ресурс] / В. В. Македон // Вісник ХНАУСГ: Економічні науки.

Вип. 126. – Харків: ХНТУСГ. – 2012. – 325 с. – Режим доступу до журн.: // http://www.khntusg.com.ua/files/sbornik/vestnik_126/27.pdf.

32. Посібник із КСВ. Базова інформація з корпоративної соціальної відповідальності / [Лазаренко О., Колиско Р. та ін.]. – К. : Вид-во «Енергія», 2008. – 96 с.

33. Соціальна відповідальність бізнесу: розуміння та впровадження // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/files/Concept_Paper.pdf – Дата доступу: жовтень 2015.

34. <http://www.svb.org.ua/contacts> - Інтернет-сторінка спільноти СВБ.

35. Гришова І. Ю. Вплив інституціональної структури на розвиток інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств [Електронний ресурс] / І. Ю. Гришова, В. О. Непочатенко // Економіка: реалії часу. Науковий журнал. – 2013. – № 2. – С. 47-51. – Режим доступу: <http://economics.opu.ua/files/archive/2013/n2.html> – Дата доступу: жовтень 2015.

36. Чирва О. Г. Інфраструктурне забезпечення сталого розвитку харчових підприємств [Електронний ресурс] / О. Г. Чирва // Економіка: реалії часу. Науковий журнал. – 2014. – № 1(11). – С. 16-23. – Режим доступу до журн.: <http://economics.opu.ua/files/archive/2014/n1.html> – Дата доступу: жовтень 2015.

37. Комарницький І.Ф., Галушка З.І. Соціальна відповідальність бізнесу як інструмент управління сучасним підприємством / І.Ф. Комарницький // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://zbirnik.bukuniver.edu.ua/ed_work/n_6/7.pdf – Дата доступу: жовтень 2015.

38. Герасименко Ю. Розвиток сільських територій як інструмент реалізації соціальної відповідальності агробізнесу // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://econf.at.ua/publ/konferencija_2014_10_16_17/sekcija_5_ekonomichni_nauki/rozvitok_silskih_teritorij_jak_instrument_realizaciji_socialnoji_vidprovidalnosti_agrobiznesu/8-1-0-78 – Дата доступу: жовтень 2015.

39. Ярова В. В. Теоретико-методологічні підходи до вивчення соціальної відповідальності бізнесу / В. В. Ярова // Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. Сер. : Економічні науки. - 2013. - № 5. - С. 185-196. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vkhnau_ekon_2013_5_26.pdf – Дата доступу: жовтень 2015.

40. Кужель В.В. Очікуваний результат соціальної відповідальності бізнесу та його вплив на стратегічний розвиток економіки агропродовольчої сфери / В.В. Кужель // Економіка: реалії часу. Науковий журнал. – 2014. – № 3. – С. 58-61. – [Електронний ресурс]. Режим доступу до журн.: <http://economics.opu.ua/files/archive/2014/n3.html> – Дата доступу: жовтень 2015.

41. Reich R. B. The New Meaning of Corporate Social Responsibility / R.B. Reich // California Management Review. – 1998. – Vol. 40:2. – P. 8–17, с. 8

42. Зінченко А. Г. Соціальна відповідальність в Україні: Погляди різних стейкхолдерів. Регіональний аспект [Текст] / А. Г. Зінченко, М. А. Саприкіна. - К.: [б. в.], 2008. - С. 28.

43. Грицина Л.А. формування корпоративної соціальної відповідальності в управлінні підприємством. Автореферат дис. к.е.н., Спеціальність 08.00.04 – економіка та управління підприємствами, Хмельницький, 2009. – 22 с., с. 4.

44. Соціальний аудит: теоретичні засади та технологія застосування в Україні : [монографія] / О. В. Мазурик. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2013. – 316 с.

45. Корпоративна соціальна відповідальність: моделі та управлінська практика: посібник / М.А., Саєнсує М.А., Зінченко А.Г., Ляшенко О.М., Місько Г.А. (за науковою редакцією д.е.н., проф., засл. діяч науки і техніки України Редькіна О.С.). – К.: Вид-во «Фарбований лист», 2011. – 480 с.

46. Кузнецова І.О. Моніторинг як складова процесу управління підприємством хлібопродуктів: теорія та методологія: (Монографія) – Одеса: «Друкарський дім», 2009. – 228 с.

47. Кужель В.В. Методичний інструментарій системи соціальної відповідальності бізнесу агропродовольчої сфери / В.В. Кужель // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. 2014. – Випуск 6. Ч.2. – С. 226-229.

48. Козирєва О.В. Обґрунтування методичного підходу до оцінки корпоративної соціальної відповідальності фармацевтичного підприємства / О.В. Козирєва. – Режим доступу: <http://socpharm.nuph.edu.ua/files/2013/04/Art-K.pdf> – Дата доступу: жовтень 2015.

49. “Соціальна відповідальність” – одне поняття, різне розуміння // Режим доступу: <http://www.fpsu.org.ua/activity/economy-defence/47c571fbe3ff7>. – Дата доступу: жовтень 2015.

ДЛЯ НОТАТОК

НАУКОВЕ-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

Колектив авторів:

А.П. Сава, М.Г. Саєнко, О.Р. Олійник, О.М. Довгань,
Я.В. Мандибура, І.І. Погребняк, А.П. Сава, І.С. Соловей

Науково-практичні рекомендації
з обґрунтування методичних підходів
щодо ефективної реструктуризації аграрної галузі
в умовах сталого розвитку сільських територій

Відповідальний за випуск:

к.е.н., с.н.с., А.П. Сава

Комп'ютерний набір і верстка

О.М. Довгань

Адреса редакції:

Науково-технологічний відділ аграрної економіки,
інформаційно-аналітичної роботи, маркетингу і трансферу інновацій
Тернопільська ДСГДС ІКСГП НААН
46027, Україна, м. Тернопіль, вул. Тролейбусна, 12,
тел/факс +38 0352 513160

Підписано до друку 05.11.2015 р. Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Умовн. друк. арк. 3,76
Тираж 100. Замовлення № 11/7.

Віддруковано з готових діапозитивів в СМП «ТАЙП»
вул. Чернівецька, 44 б, м. Тернопіль, 46000
Тел. +38 0352 527500; +38 0352 52616